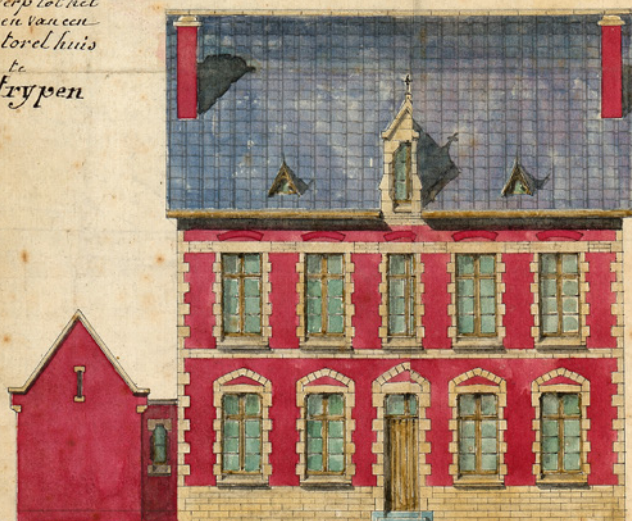
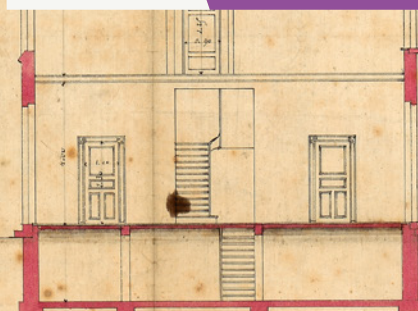

Ontwerp tot het
bouwen van een
Pastorel huis
te
Strypen

Voor level.

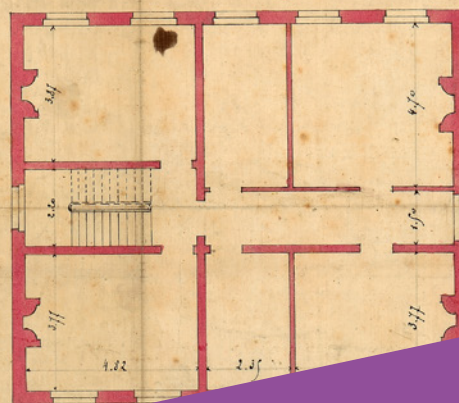
Doorsnede AB.

OnderVerdiep.

1ste Verdiep.

Onderzoeksrapport

Onderzoeksbalans bouwkundig erfgoed. Deel 1: Architectuurgeschiedenis.

Versie 1 (2008)

COLOFON

TITFI

Onderzoeksbals bouwkundig erfgoed. Deel 1: Architectuurgeschiedenis.
Versie 1 (2008)

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 225

AUTEURS

Leen Meganck (red.), Frank Becuwe, Anna Bergmans, Jo Braeken,
Thomas Coomans. Vincent Debonne

JAAR VAN UITGAVE

2022

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Gonda Callaert

LEDEN KLANKBORDGROEP

Karina Van Herck (uitgave 2022), Mario Baeck, Jean-Marc Basy, Zsuzsanna Böröcz, André Cresens, Johan David, Sofie De Caigny, Lode De Clercq, Hilde Declercq, Krista De Jonge, Lieven Denewet, Paul De Niel, Brigitte De Meyer, Stefaan Grieten, Johan Grootaers, Davy Jacobs, Veerle Jacobs, Gerard Ketele, Adriaan Linters, Petra Maclot, Pieter Martens, Eddie Niessen, Greet Polfliet, Norbert Poulain, Aletta Rambaut, Peter Scholliers, Yves Schoonjans, Joris Snaet, Sven Stercken, Bert Van Doorslaer, Harry van Royen, Linda Van Santvoort, Vincent Verbrugge, Ann Verdonck, Patrick Viaene, Luc Wante, Geert Wisse

OMSLAGILLUSTRATIE

Ontwerp voor een pastorie te Strijpen (Zottegem) door bouwkundige Edmond De Perre-Montigny uit Gent, voorgelegd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten op 28 augustus 1874. (<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/9834>) Tekening bewaard in het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, KCML O1476. Copyright Agentschap Onroerend Erfgoed

agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88 bus 5
1000 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

<https://doi.org/10.55465/NCAR1071>
ISSN 1371-4678
D/2022/3241/234

INHOUD

VOORWOORD	6
1 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS MIDDELEEUWEN	8
1.1 Inleiding.....	8
1.2 Historiografie	8
1.3 Monumenten en monografieën	9
1.4 Monumentenzorg	10
1.5 Bouwmaterialen en bouwbedrijf.....	11
1.6 Bouwhistorie en huizenonderzoek	13
1.7 Leemtes in het onderzoek en toekomstperspectieven	14
2 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS NIEUWE TIJD	16
2.1 Voorgeschiedenis.....	16
2.2 Huidig onderzoek.....	17
2.3 Hiaten in het huidig onderzoek en onderzoeksvragen voor de toekomst	20
3 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 19DE EEUW	22
3.1 Inleiding.....	22
3.2 Inventarisatie en ontsluiting	23
3.3 Typologieën.....	23
3.4 Stijlen en Neostijlen	24
3.5 Architecten.....	24
3.6 Constructiegeschiedenis	25
3.7 Onderwijs en tijdschriften	25
3.8 Monumentenzorg	26
3.9 Leemtes in het onderzoek	26
4 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 20STE EEUW	28
4.1 Architectuurgeschiedenis 1900-1940	28
4.2 Het interbellum (1918-1940)	30
4.3 Wereldoorlog II	45
4.4 Architectuurgeschiedenis 1945-1975	45
5 HISTORISCH INTERIEUR.....	52
5.1 Historiek van het onderzoek.....	52
5.2 Vloer- en wandtegels	54

VOORWOORD (ANNO 2022)

Onmisbaar voor onderzoek naar onroerend erfgoed is een overzicht van het bestaande onderzoek. Daarom lanceerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) – één van de voorlopers van het huidige agentschap Onroerend Erfgoed - in 2008 de website *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed*. Deze bood een overzicht van de kennis, de hiaten en de onderzoeksvragen over het bouwkundig, landschappelijk en archeologisch erfgoed in Vlaanderen. Deze onderzoeksbalans kwam tot stand in samenwerking met experts verbonden aan universiteiten, hogescholen, wetenschappelijke instellingen, overheidsdiensten en organisaties uit de erfgoedsector. Ook onafhankelijke onderzoekers droegen bij aan de synthese. Samen met de Onderzoeksbalans ontwikkelde het VIOE ook een Bibliografie Onroerend Erfgoed: een online zoekmachine met bibliografische referenties. Omdat de website begin 2022 wordt stopgezet vormt het agentschap Onroerend Erfgoed de onderzoeksbalans om tot een reeks digitale rapporten, die ontsloten worden via de *Open Archive Repository* van het agentschap (<https://oar.onroerenderfgoed.be>). De bijhorende bibliografie zal online worden ontsloten in de nieuwe Informatiecatalogus Onroerend Erfgoed, die de huidige Bibliotheekcatalogus zal vervangen.

Dit onderzoeksrapport bevat het eerste deel van de Onderzoeksbilans van het Bouwkundig Erfgoed, zoals opgemaakt in 2008. Deze onderzoeksbilans bestond uit drie delen: 1) Architectuurgeschiedenis, 2) Inventarisatie van bouwkundig erfgoed en 3) Monitoring, Conservatie, Restauratie. Daarnaast waren er nog enkele thematische delen, zoals dat over het erfgoed van Wereldoorlog I. We kozen ervoor om de delen integraal te behouden en elk als een autonoom onderzoeksrapport te publiceren. Op deze manier blijven deze referentiedocumenten beschikbaar voor iedereen die wil weten wat de stand van zaken was van het onderzoek naar aspecten van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen in het begin van de eenentwintigste eeuw. De documenten bevatten ook een onmisbare schat aan informatie die kan dienen als startpunt voor nieuw onderzoek. Het derde deel over Monitoring, Conservatie en Restauratie werd in 2011 nog aangevuld met nieuwe teksten. Deze aangevulde versie verschijnt in 2022 als derde deel van de Onderzoeksbilans Bouwkundig Erfgoed (Vernimme N. en Buyle M. (red.), Onderzoeksbilans Bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Deel 3: conservatie- restauratie. Versie 1 (2008-2011), 2022).

De Onderzoeksbalans Architectuurgeschiedenis is opgebouwd uit zes hoofdstukken geschreven door verschillende experts. De eerste vier hoofdstukken geven een stand van zaken van het architectuurhistorisch onderzoek naar de middeleeuwen, de nieuwe tijd (16de tot 18de eeuw), de 19de en de 20ste eeuw. De laatste twee hoofdstukken zijn thematisch opgevat en ontsluiten het onderzoek naar historisch interieur en industrieel erfgoed. Bij raadpleging van dit document dien je er rekening mee te houden dat de inhoud van 2008 dateert en niet werd geactualiseerd. De teksten van de website hebben we integraal overgenomen zonder inhoudelijke aanpassingen. Ook voetnoten bleven ongewijzigd. Links naar websites of online-documenten hebben we waar mogelijk wel geactualiseerd. Voor websites die niet langer bestaan werd de link verwijderd.

Het onderzoek naar bouwkundig erfgoed stond sinds 2008 uiteraard niet stil. Voor het industrieel erfgoed werd in 2021 een nieuwe stand van zaken opgemaakt: de *Onderzoeksbalans industrieel erfgoed 2020 Versie 2* (Cornelis L. 2021). Voor een aantal gebouwtypes maakte het agentschap Onroerend Erfgoed in het kader van thematisch waarderend onderzoek een meer recent overzicht van het bestaande architectuurhistorisch en inventariserend onderzoek. Deze overzichten zijn terug te vinden in onderzoeksrapporten over onder meer funerair erfgoed, oorlogserfgoed, wederopbouwhoeves, sociale woningbouw, orgels en windmolens. Deze publicaties kunnen geraadpleegd worden op OAR, het Open Archief van publicaties van het agentschap Onroerend Erfgoed (<https://oar.onroerenderfgoed.be>). Ook de thematische teksten in de online Inventaris van

het Onroerend Erfgoed (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>) bevatten vaak een recent overzicht van het bestaande onderzoek.

Referenties van aanvullende thematische onderzoeksrapporten, vrij beschikbaar in de OAR (*open archives repository*) van het agentschap Onroerend Erfgoed

BECUWE F., DEBONNE V., VANNESTE P. 2021: TOOVERWERK. *De wederopbouw van hoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen* [online], <https://oar.onroerenderfgoed.be/item/5698> (geraadpleegd op 15 december 2021).

CORNELIS L. 2021: *Onderzoeksbalans industrieel erfgoed 2020 Versie 2* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/5788> (geraadpleegd op 21 december 2021).

DE CLERCQ L. (red.) 2017: *Doelmatigheidsanalyse van het beschermingsinstrumentarium fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931 – 2016* [online], <https://oar.onroendergoed.be/item/432> (geraadpleegd op 15 december 2021).

HOOFT E. 2021: *Inventariseren van bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Historiek, methodologie, doelstellingen en resultaten* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/6372> (geraadpleegd op 15 december 2021).

LISSON J. 2021: *Beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. De afbakening van thematische onderzoekspakketten* [online], <https://oar.onroerenderfgoed.be/item/6380> (geraadpleegd op 15 december 2021).

MERTENS J. 2020: *Sterven in stijl Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/5488> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VANDEWEGHE E., BECUWE F., DE SADELEER S., DECOODT H. 2021: *Tussen hemel en aarde. Een herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroerenderfgoed.be/item/6218> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VAN DER MEIJDEN K.J. 2017: *Historische orgels. Een waarderende studie van het Orgelpatrimonium in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroerendergoed.be/item/462> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VAN HERCK K., VANDEWEGHE E. 2016: *Goed wonen voor iedereen: een rijke geschiedenis. Onderzoek naar de erfgoedwaarden van het sociale woningbouwpatrimonium in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroerenderfgoed.be/item/408> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VERNIMME N. 2010: *Omgaan met oorlogserfgoed* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/237> (geraadpleegd op 15 december 2021).

Vanaf 1970 werd het Belgische romaanse kunstlandschap opengetrokken door de synthese over Rijnlandse architectuur van Hans Kubach en Albert Verbeek.⁷ Andere internationale werken over romaanse architectuur gaan in dezelfde richting.⁸ In 1987 was de studie met bijhorende tentoonstelling over de architectenfamilie Keldermans een mijlpaal voor het onderzoek naar laatgotische architectuur in de Lage Landen.⁹ In de twee laatste decennia beperkte de benadering zich niet meer tot de kerkelijke architectuur en ontwikkelde zich vernieuwend wetenschappelijk bouwhistorisch onderzoek. Het is pas na 2000 dat de eerste historiografische studies het voorgeërfde kunstlandschap van de middeleeuwse architectuur in een cultuurhistorisch en internationaal perspectief kritisch evalueerden.¹⁰

Behalve de syntheses bestaat in België een lange traditie van boeken of artikels die aan een middeleeuws gebouw gewijd zijn. Deze monografieën vonden rond het midden van de 19de eeuw hun oorsprong binnen de “archeologische beweging”, in de context van restauratiewerken waarbij

¹⁰ Van Impe, E., 2008. Architectural Historiography, Leuven: K.U.Leuven; Coomans, T., 2009. Vom Nationalismus zum Regionalismus: Die Geschichtsschreibung zur romanischen Architektur in Belgien, In: Romanik in Europa: Kommunikation - Tradition - Rezeption (More Romano. Schriftenreihe des Europäischen Romanik Zentrums, 1). Edited by Leonhard HELTEN, and Wolfgang SCHENKLUHN, Merzeburg: Europäischen Romanik Zentrums; Coomans, T., 2005. 'Brabantse gotiek' of 'Gotiek in Brabant' ? Ontstaan van een architectuurschool, status quaestionis en onderzoeksperspectieven. In Colloquium De Brabantse Stad, Leuven 18-19 oktober 2002, pp. 241-271; Coomans, T., 2007. L'art 'scaldien': origine, développement et validité d'une école artistique. Colloque international organisé par l'Université de Valenciennes et du Hainout-Cambrésis, l'Institut royal du Patrimoine artistique, et l'Association des Guides de Tournai - Tournai 30 mars - 1er avril 2006, pp. 15-30.

Vanaf de jaren 1960 ontwikkelde zich de nood aan inventarissen, zowel van onroerend als roerend erfgoed. In die context ontstond niet enkel de reeks inventarissen Bouwen door de eeuwen heen, maar ook wetenschappelijke kerkmonografieën waarin zowel de architectuur als de kerkschatten en de volledige inboedel beschreven staan. Culturele provinciale diensten van Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Antwerpen hebben elk een reeks Kunstpatrimonium opgestart waarin verschillende monografieën van grote stadskerken werden gepubliceerd.¹⁴ Daarnaast blijven regelmatig wetenschappelijke monografieën verschijnen. Enkele voorbeeldige werken mogen hier vermeld worden, o.m. over het stadhuis van Gent, de grafkerk van Margaretha van Oostenrijk te Bourg-en-Bresse, de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal in Antwerpen, het stadhuis van Leuven, de Sint-Goedelekathedraal in Brussel, de abdijkerk van Villers-in-Brabant, de Sint-Germanuskerk in Tienen, de begijnhofkerk in Sint-Truiden enz.¹⁵ Typologische syntheses blijven eerder beperkt tot middeleeuwse kerkgebouwen¹⁶ kastelen¹⁷ en laatmiddeleeuwse paleisarchitectuur.¹⁸

De eerste gebouwen die na 1830 gerestaureerd werden, waren hoofdzakelijk middeleeuwse monumentale kerken en stadhuizen. Er mag dus zeker gesproken worden van een lange traditie inzake restauratie van middeleeuwse architectuur, ook al kende deze traditie in de loop der tijd een

De verwoestingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder in de frontstreek, vormden een geweldige uitdaging voor de monumentenzorg. Toch bleef de restauratie van monumenten alsook de wederopbouw van historische centra in neomiddeleeuwse en regionale stijlen bij de 19de-eeuwse traditie aansluiten – zo getuigen op voortreffelijke wijze Ieper en Diksmuide. Het eerste boek over monumentenzorg in België werd door kanunnik Lemaire in 1938 gepubliceerd en betreft hoofdzakelijke middeleeuwse religieuze architectuur.²¹

De regionalisatie van de monumentenzorg en het Vlaams monumentendecreet (1976) gaven Vlaanderen de instrumenten voor een nieuw beheer en beleid. Middeleeuwse architectuur wordt voortaan aangepakt in een veel breder perspectief, dat rekening houdt met alle veranderingen door de eeuwen heen, inclusief vroegere restauraties. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek zijn steeds vaker bij restauraties betrokken. In dat opzicht geeft de restauratie van de kathedraal van Antwerpen sinds 1967, met inbegrip van uitvoerig bodemonderzoek en onderzoek naar de oorspronkelijke kleurige afwerking, een boeiende evolutie van de restauratiepraktijk toegepast op een uitzonderlijk middeleeuws monument.

Het restaureren van middeleeuwse monumenten heeft de architecten al vroeg in de 19de eeuw met de constructieve aspecten van de architectuur geconfronteerd, namelijk de identificatie en de eigenschappen van de bouwmaterialen, het gebruik en de verwerking ervan, de structuur van de gebouwen (bogen, gewelven enz.) en de oorspronkelijke bouwfasen. Met andere woorden, de technische en organisatorische aspecten van het bouwbedrijf en zijn evolutie door de middeleeuwen werden als essentieel beschouwd, onder meer als gevolg van de publicaties en de restauratiepraktijk van de invloedrijke Franse architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879). Over het middeleeuwse bouwbedrijf bestaan een aantal naslagwerken die aan de hand van concrete casussen en archieven de economische, sociale en organisatorische dimensie van de bouwsector en de werven - met inbegrip van de taakverdeling binnen de ambachten en de praktische rol van bouwmeesters en

²⁰ Zie o.m. het werk van architecten als Auguste Van Assche, Pierre Langerock, Auguste Verhagen, Hendrik Geirnaert, Matthieu Christiaens.

opdrachtgevers - bestudeerd hebben.²² Het historisch onderzoek van Jean-Pierre Sosson over de openbare werken in Brugge tijdens de 14de en 15de eeuw mag hier speciaal vermeld worden.²³

Waarschijnlijk is het meest problematische aspect van de historische monumenten in België dat van de materialen, in het bijzonder natuursteen. België is buitengewoon rijk aan natuursteensoorten waarvan het gebruik en de economische verspreiding van de middeleeuwen tot heden de wetten van de markt volgde.²⁴ De keuze voor een bepaald materiaal, zowel voor de bouw als voor restauraties, op een bepaald moment, voor een bepaald gebouw, had niet enkel economische, maar ook structurele en esthetische gevolgen. Materialen zijn ook vaak streekgebonden en hebben als dusdanig bijgedragen aan de specifieke “kleur” van de architectuur²⁵ met als gevolg dat architectuurgeschiedenis en restauraties elkaar vaak hebben beïnvloed en in een zekere zin elkaar hebben “gelegitimeerd”. Over natuursteen, ontginning en vervoer, verkoop en verspreiding, verwerking en toepassing, bestaat een omvangrijke literatuur die voor de middeleeuwen op het niveau van de Lage Landen beschouwd moet worden.²⁶ De grote “families” van steensoorten – met name de Doornikse en Henegouwse kalkstenen, Oost-Vlaamse zandstenen, Brabantse zandstenen, Gobertange kalkzandsteen, en Maaslandse kalkstenen – werden via de rivieren door gans de Lage Landen verspreid. Enkel voor Limburg en Wallonië zijn zeer nuttige handboeken beschikbaar die voor historische steensoorten de brug maken tussen geologie en bouwhistorie.²⁷ In dat opzicht is specifiek onderzoek naar steenhoudersmerken een niet onbelangrijke benadering.²⁸ Het recent bouwhistorisch onderzoek van Frans Doperé, gebaseerd op de kaptechniek van steen en de sporen van de steenhoudersgereedschappen, heeft geleid tot de definitie van een belovende relatieve dateringsmethode in de late middeleeuwen.²⁹ Deze methode laat niet alleen toe om aan

²² Van de Walle, A.L.J., 1959. Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen, Antwerpen; Van Tyghem, F., 1966. Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600, Brussel; Philipp, K.J., 1989. Eyn huys in manieren van eyne kirche. Werkmeister, Parliere, Steinlieferanten, Zimmermeister und die Bauorganisation in den Niederlanden vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Wallraf-Richartz-Jahrbuch, 50, pp. 69-113; Philipp, K.J., 1988. Sainte-Waudru in Mons (Bergen, Hennegau). Die Planungsgeschichte einer Stiftskirche, 1449-1450. Zeitschrift für Kunstgeschichte, 51, 372-413; Baillieul, B. & Duhammeuw, A., 1989. Een stad in opbouw. Gent voor 1540, Tiel, pp. 165-289.

²³ Sosson, J.-P., 1977. Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes, Brussel.

²⁴ Vanaf de 19de eeuw werd natuursteen ook uit buurlanden geïmporteerd, in het bijzonder Franse stenen, ook voor restauraties.

²⁵ Bijvoorbeeld de ontginning van ijzerzandsteen ("bruine steen") in de streek rond Aarschot-Diest heeft geleid tot de definitie van een "Demergotiek".

²⁶ Janse, H. & de Vries, D.J., 1991. Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhouwersambacht in de Nederlanden voor 1800, Zwolle-Zeist; van Tussenbroek, G., 2006. The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640), Turnhout.

²⁷ Dreesen, R., Duser, M. & Doperé, F., 2001. Atlas natuursteen in Limburgse Monumenten - Geologie, beschrijving, herkomst en gebruik, Hasselt: Provincie Limburg; De Jonghe, S. e.a., 1995. Pierres à bâtir traditionnelles de la Wallonie. Manuel de terrain, Louvain-la-Neuve.

²⁸ De studie van merken op stenen heet de "glyptographie". Voor België is het werkinstrument: Van Belle, J.-L., 1994. *Nouveau dictionnaire des signes lapidaires: Belgique et Nord de la France*, Louvain-la-Neuve.

²⁹ Onder meer: Doperé, F., 1996. Les techniques de taille sur le grès calcaireux: une nouvelle méthode pour déterminer la chronologie et étudier l'évolution des chantiers dans l'est du Brabant pendant la première moitié du XVe siècle. In M. Lodewijckx, red. *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies*, Album Amicorum André Van Doorselaer, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae, Leuven, pp. 415-439; Doperé, F., 1997. L'extraction, la taille et la mise en oeuvre du calcaire gréseux de Gobertange au Moyen Âge. *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 16, pp. 43-96.

////////////////////////////////////

De grotendeels verdwenen en daarom lange tijd weinig bestudeerde hofarchitectuur van de Bourgondische en Habsburgse dynastieën in de Zuidelijke Nederlanden werd in het onderzoek van Krista De Jonge opnieuw voor het voetlicht geplaatst. De nadruk ligt hier op de rol van de hofarchitect en zijn inspiratiebronnen, de voorkeuren van de opdrachtgever en de wisselwerking tussen hofrituelen en residentieële architectuur.⁶⁶ Volgens de toenmalige dynastieke en territoriale context van de Bourgondische en de Habsburgse bestuurders worden ook gebouwen buiten de huidige gewestelijke grenzen behandeld, zoals het paleis op de Coudenberg in Brussel⁶⁷ en het kasteel van Boussu in Henegouwen⁶⁸.

⁶³ Meganck, T., 1998. De kerkelijke architectuur van Wensel Cobergher (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome, Brussel.

⁶⁵ De Jonge, K. e.a., 1997. Lucas Faydherbe als architect. In H. De Nijjn, Vlieghe, H., & Devisscher, H., red. Lucas Faydherbe, 1617-1697, Mechels beeldhouwer & architect. Mechelen, pp. 71-122.

⁶⁷ De Jonge, K., 1990. Der herzogliche und kaiserliche Palast zu Brüssel und die Entwicklung des höfischen Zeremoniells im 16. und 17. Jahrhundert. Jahrbuch des Zentralinstituts für Kunstgeschichte, 5-6, pp.253-282; De Jonge, K., 1991. Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaast. Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis/Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, 61, pp.5-38.

⁶⁹ Zie onder meer de publicaties en het proefschrift van Martens, P., 2009. Militaire architectuur en vestingoorlog in de Nederlanden tijdens het regentschap van Maria van Hongarije (1531–1555). De ontwikkeling van de gebastioneerde vestingbouw, 2 vols., PhD diss., University of Leuven.

⁷⁰ Lombaerde, P., 1998. Dominating Space and Landscape: Ostend and Scherpenheuvel. In W. Thomas & Duerloo, L., red. Albert & Isabella, 1598-1621. Essays. Turnhout, pp. 173-183; Lombaerde, P., 1999. Continuïteit, vernieuwingen en verschillen. Het concept van de stad in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden rond 1600. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 98(5/6), pp.237-248; Lombaerde, P., 2004. De stad Oostende en de nieuwe

pagina 18 van 77

Op oudere studies over Kortrijk⁷⁶, Oudenaarde⁷⁷, Lokeren⁷⁸ en Sint-Truiden⁷⁹ na, is de openbare en burgerlijke bouwkunst van de kleine steden in Vlaanderen tijdens de nieuwe tijd in vergelijking met Gent en Antwerpen nauwelijks bestudeerd.

2.2.2 Onderzoek naar de bouwpraktijk in de nieuwe tijd

Het onderzoek naar de architectuurtheoretische, de organisatorische en de administratieve omstandigheden waarin een gebouw in de nieuwe tijd tot stand kwam, heeft de laatste twintig jaar een opmerkelijke vooruitgang geboekt. De publicatie over de dynastie van de bouwmeesters Keldermans legde de praktijk van de laatmiddeleeuwse bouwwerf en het netwerk van een familie van bouwmeesters bloot.⁸⁰

De natuursteenhandel van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd werd ontleend in het onderzoek van de familie Van Neurenberg; zij waren tussen de late 15de en de vroege 17de eeuw actief in het bouwbedrijf in de Belgische en Nederlandse Maasvallei.⁸¹ Samen met de komst van de renaissance in de Nederlanden werden in de architectuurpraktijk architectuurtraktaten en modellenboeken geïntroduceerd.⁸² In dit verband moeten het onderzoek van een modellenboek van de architect Jacques Francart (1583-1651) worden vermeld en de studie over de receptie in Europa van Palazzi di Genova, het architecturale modellenboek van Rubens.⁸³ Vernieuwend was het onderzoek van Dirk Van de Vijver, die de opkomst bestudeerde van [de in de academie opgeleide architect en de ingenieur in staatsdienst tijdens de periode 1750-1830](#).⁸⁴ Een afgeleide hiervan was het onderzoeksproject [Tussen architect en bouwheer, van aannemen tot opleveren. Bouwen in de Zuidelijke Nederlanden 1750-1880](#) (KUL, 2002-2005), waarin het productieproces van de gebouwde omgeving het uitgangspunt vormde, zowel op technisch als op organisatorisch vlak.

2.3 HIATEN IN HET HUIDIG ONDERZOEK EN ONDERZOEKSVRAGEN VOOR DE TOEKOMST

Ondanks het actieve onderzoeksklimaat kunnen toch enkele hiaten worden aangestipt. Binnen de studie van de religieuze architectuur in de nieuwe tijd nemen de jezuïetenkerken nog steeds het grootste aandeel in, terwijl de basisliteratuur over de kerken van andere orden, zoals de bedelorden

⁷⁶ Debrabandere, P., 1973. Kortrijkse gevels van de XVIde eeuw tot het empire, Kortrijk; Debrabandere, P., 1990. Franse stijlinterieurs in de 18de eeuw en het empire in Kortrijk, Kortrijk.

77 Devos, P., 1974. Historische huisgevels te Oudenaarde. Een inleiding, Oudenaarde; Devos, P., 1984. Op het breukvlak van twee werelden: het Vleeshuis van Oudenaarde, Oudenaarde; Van Kerkhoven, G., 1996. De burgerlijke bouwkunst in Oudenaarde: van Lodewijk XVI naar neoclassicisme. Gent: Universiteit Gent.

⁷⁸ Van Driessche, R. & Versteegen, V., 1977. Waardevol Lokeren, Lokeren.

⁷⁹ Duchateau, F. & Deconinck, E., 1993. Sint-Truiden in de 18de eeuw, Sint-Truiden.

⁸⁰ Janse, H. e.a., 1987. Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden, Den Haag.

⁸¹ van Tussenbroek, G., 2006. *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)*, Turnhout.

⁸² Kuyper, W., 1994. *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands. The Joyeuse Entrée of Philip of Spain into Antwerp in 1549, Renaissance and Mannerist Architecture in the Low Countries from 1530 to 1630*, Alphen aan de Rijn; De Jonge, K., 1998. *Vitruvius, Alberti and Serlio. Architectural treatises in the Low Countries 1530-1620*. In V. Hart & Hicks, P., red. *Paper Palaces. The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*. Yale: Yale University Press, pp. 281-296.

⁸³ De Vos, A., 1998. Jacques Francart, Premier Livre d'Architecture. Studie van een Zuidnederlands modelboek met poortgebouwen uit de 17de eeuw, Brussel; Lombaerde, P. (ed.), 2002. The Reception of P.P. Rubens's Palazzi di Genova during the 17th century in Europe: Questions and Problems, Turnhout.

⁸⁴ Van de Vijver, D. & De Jonghe, K., 2003. *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven.

Om het precieze karakter van de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden beter te kunnen benoemen, is een meer encyclopedische benadering gewenst, die ook andere dan de als exemplarisch beschouwde gebouwen behandelt én de architectuur van de Zuidelijke Nederlanden in een Europese context kadert.⁸⁵

Ten slotte blijkt dat het onderzoek van de openbare en burgerlijke bouwkunst in de stad zich vooral concentreert in Antwerpen en Gent, terwijl op Mechelen na de kleinere Vlaamse steden veelal verstoken zijn van onderzoek naar dit patrimonium.

⁸⁶ Als één van de weinige voorbeelden kan de restauratie van de abdijkerk van Averbode vermeld worden, waarin materieeltechnisch onderzoek van de architectuur en het kerkmeubilair en kunsthistorisch onderzoek betrokken werden. Zie hiervoor het themanummer van M & L. Monumenten, landschappen en archeologie 6.25 (2006).

3 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 19DE EEUW

Door Thomas Coomans

3.1 INLEIDING

De belangstelling voor het onderzoek rond en publicaties over 19de-eeuwse architectuur in België is een vrij recent fenomeen. Het begon in het midden van de jaren 1960 met de “ontdekking” van de art nouveau in Brussel en een internationale mobilisatie van erfgoedkringen bij de afbraak van Horta’s Volkshuis in Brussel (1964). De 19de-eeuwse architectuur werd lang geassocieerd met neostijlen en eclecticisme, twee kunststromingen die door de heersende invloed van de moderne beweging tot in de jaren 1970 beschouwd werden als waardeloos en een oninteressante pastiche. Het afrekenen met de 19de-eeuwse architectuur en interieurs was ook binnen de kerk vaak het gevolg van het postconciliaire aggiornamento.

De groeiende belangstelling voor 19de-eeuwse architectuur in de decennia 1970 en 1980 kan gemeten worden aan de hand van de toenmalig lopende inventarisatie van het bouwkundig erfgoed. In de eerste boekdelen van de reeks *Bouwen door de eeuwen heen* komt 19de-eeuwse architectuur, met uitzondering van neoclassicistische gebouwen, niet of nauwelijks aan bod. De kentering vond plaats rond het midden van de jaren 1970 en stemde overeen met het internationale monumentenjaar (1975) dat het brede publiek voor het eerst gevoelig maakte voor de veelzijdigheid van erfgoed. Pierre Puttemans schetst in *‘Moderne Bouwkunst in België’* als één van de eersten een globaal overzicht van de 19de-eeuwse bouwkunst.⁸⁷ De groots opgevatte inventariscampagne van het kerkelijk erfgoed (architectuur en interieurs) in België door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium vestigde de aandacht op een belangrijk deel van het 19de-eeuwse erfgoed.⁸⁸

Ten slotte zou de regionalisatie van de monumentenzorg en de ontwikkeling van een Vlaamse Rijksdienst voor Monumentenzorg vanaf 1972 geleidelijk aan zorgen voor een eigen erfgoedbeheer en -beleid. De beeldbepalende aanwezigheid van 19de-eeuwse architectuur in het Vlaamse stedelijke en landelijke landschap won in toenemende mate steeds meer aan belang, wat vanaf de jaren 1980 bevestigd werd door een actieve beschermingspolitiek en restauraties.

Anno 2008 mag aangenomen worden dat de verworven kennis inzake 19de-eeuwse architectuur op een dertigtal jaar een hoog niveau bereikt heeft en zelfs internationaal begint te scoren: talrijke monografische werken over architecten of gebouwen alsook enkele syntheses werden gepubliceerd.⁸⁹ Licentiaatsverhandelingen werden geschreven, doctoraten verdedigd, archieven ontsloten, colloquia en tentoonstellingen georganiseerd, enz. Het staat nu buiten kijf dat de lange 19de eeuw (tot in 1914) een hoogtepunt van de Belgische geschiedenis is geweest en dat ze een bijzonder rijke en gevarieerde architectuur heeft gegenereerd. Voortaan wordt de 19de-eeuwse architectuur niet meer gereduceerd tot een catalogus van concurrerende neostijlen of een spanningsveld tussen academische architecten en rationalistische ingenieurs. In de beste gevallen wordt architectuur binnen een ruimer cultuurhistorisch perspectief geplaatst waardoor haar

⁸⁷ Puttemans, P., 1975. *Moderne bouwkunst in België*, Brussel: Marc Vokaer.

⁸⁸ Fotoreptorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, 109 delen, Brussel: Koninklijk instituut voor het Kunstopatrimonium. 1975-1984.

⁸⁹ Overzichtswerk: Vandenbreeden, J. & Dierkens-Aubry, F., 1994. De negentiende eeuw in België : architectuur en interieurs, Tielt.

complexiteit getoetst wordt aan en geïnterpreteerd wordt ten opzichte van de maatschappelijke veranderingen, de sociale bewegingen en de nieuwe wereldvisies.⁹⁰

3.2 INVENTARISATIE EN ONTSLUITING

De laatste decennia is in Vlaanderen een geweldige inspanning geleverd om basiskennis te ontsluiten via inventarissen van het bouwkundig erfgoed en van architectuurarchieven. De reeks Bouwen door de eeuwen heen wordt op dit moment geactualiseerd en krijgt de vorm van een databank met een gebruiksvriendelijk en efficiënt zoekprogramma. De belangstelling voor architectuurarchieven is in de jaren 1960 ontstaan, maar spitste zich eerst toe op modernistische architecten (Archives d'Architecture Moderne, Brussel). Het is pas later dat archieven van 19de-eeuwse architecten verzameld werden, zowel door de Archives d'Architecture Moderne, als door KADOC (Documentatie- en onderzoekscentrum voor religie, cultuur en samenleving), de Provincie Antwerpen, Sint-Lukasarchief enz. Het werk van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen⁹¹, alsook het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (deels bewaard op het [Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed](#)) dienen hier ook vermeld te worden. In 2003 werd het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) binnen het Vlaams Architectuur Instituut (VAI) gesticht met als doel de verwerving van architectuurarchieven en de samenwerking tussen de Vlaamse archiefinstellingen te coördineren. Tot nu toe focuste CVAa sterk op 20ste-eeuwse architectuur.

3.3 TYPOLOGIEËN

De 19de-eeuwse architectuur wordt gekenmerkt door een grote diversiteit aan architectuurtypologieën. Naast de traditionele typologieën (boerderijen, stadshuizen, kerken, kastelen enz.) ontstond een waaier aan nieuwe typologieën (arbeidershuizen, fabrieken, spoorwegstations, bruggen, loodsen, postkantoren enz.), het resultaat van de in België vroeg begonnen industriële revolutie. Ook de openbare gebouwen (stadshuizen, justitiepaleizen, provinciegebouwen enz.) straalden voortaan de democratische identiteit uit van de nieuwe natiestaat. Het rationalisme heeft alle aspecten van de 19de-eeuwse architectuur diep beïnvloed, en heeft zijn stempel gedrukt op de ontwikkeling van architectuurcomplexen voor de moderne samenleving (schouwburgen, hospitalen, scholen, gevangenissen, kazernes enz.). Uiteraard heeft het onderzoek zich niet op gelijke manier ontwikkeld en werden bij voorkeur studies besteed aan de meest aanzienlijke gebouwen.

Typologisch onderzoek is maar in beperkte mate gebeurd. De publicatie “Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud”⁹² geeft een eerste aanzet voor een typologische benadering van bepaalde gebouwtypes. De verklaring voor de leemtes in het onderzoek ligt in de gebrekkige of slechte toegankelijkheid tot archieven (gevangenissen, postkantoren, spoorwegstations, industrie, wereldtentoonstellingen enz.). Bepaalde typologieën, in het bijzonder de industriële architectuur, werden tijdens de 20ste eeuw zodanig veranderd of herbestemd dat ze voor het onderzoek veel van hun betekenis verloren zijn.

⁹⁰ Onderzoeksgemeenschap Cultural Identities, World Views and Architecture in Western Europe 1815-1940 (prof. Jan De Maeyer, KULeuven, KADOC).

⁹¹ Aerts, W. e.a., 2004. De collectie van het Architectenarchief van de Provincie Antwerpen, Antwerpen.

⁹² Grieten, S. e.a., 2006. Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud: ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen (1834-1970), Brugge: Van de Wiele.

3.4 STIJLEN EN NEOSTIJLEN

De meest traditionele aanpak van de 19de-eeuwse architectuur betreft de verschillende stijlen, gaande van het neoclassicisme en de overgang met de 18de eeuw tot de art nouveau en de overgang met de 20ste eeuw, via de reeks historiserende stijlen of neostijlen, de Beaux-arts stijl en het eclecticisme. Ook al was de vraag naar de keuze van een stijl fundamenteel in de 19de eeuw, het onderzoek heeft zich te lang beperkt tot een identificatie van formele stijlkenmerken, zonder de maatschappelijke en culturele betekenis van die keuzes in hun context te analyseren. Waarschijnlijk was die eerste aanpak van het onderzoek noodzakelijk om in een tweede stap de gebouwen, hun architecten en opdrachtgevers in een cultuurhistorisch perspectief te kunnen plaatsen. Art nouveau in België – in het bijzonder in Brussel – is een op ruim internationaal niveau erkende en geprezen stijl waarover een uitgebreide literatuur beschikbaar is, gaande van wetenschappelijke studies tot rijk geïllustreerde kunstboeken.⁹³ De belangstelling voor de neogotiek ontstond in Vlaanderen in de jaren 1980 en heeft geleid tot baanbrekend onderzoek en enkele naslagwerken, in het bijzonder vanuit KADOC onder leiding van Jan De Maeyer.⁹⁴ Het accent ligt hierbij in belangrijke mate op baron Jean-Baptiste Bethune en de Sint-Lucasneogotiek. De laatste jaren verschoven de accenten van het onderzoek en verschenen de eerste syntheses gewijd aan andere neostijlen – de neo-Vlaamse-renaissance (soms verkeerdelijk Vlaamse neorenaissance genoemd)⁹⁵, het eclecticisme⁹⁶ en andere invloeden⁹⁷ – alsook de oorsprongsfase van het regionalisme.⁹⁸ Voorts komen neostijlen in talrijke artikels en monografieën aan bod, maar missen nog overzichtswerken.

3.5 ARCHITECTEN

In tegenstelling tot vroegere periodes werden er over 19de-eeuwse architecten talrijke biografische artikels, boeken en catalogi gepubliceerd. De opkomst van de architect heeft onder meer te maken met zijn status in de maatschappij en de ontwikkeling van de bouwsector. Eigentijdse tijdschriften, architectuurarchieven en administratieve archieven (o.m. bouwaanvragen) stellen veel materiaal ter beschikking van het onderzoek. Naast grote namen als Louis Roelandt, Hendrik Beyaert, Pierre Bourla, Jean-Baptiste Bethune, Joseph Schadde, Louis Cloquet, Auguste Van Assche, Louis dela Censerie, Joris Helleputte enz. hebben honderden architecten in de 19de eeuw in Vlaanderen gebouwd. Sommigen waren verbonden aan instellingen en specialiseerden zich in de bouw van bepaalde typologieën: stadsarchitecten, provinciale architecten, architecten van bisdommen enz. Recent onderzoek besteedt aandacht aan deze 'overheidsarchitecten'. Architectuur wordt er (ten

⁹³ Vandenbreeden, J. & Dierkens-Aubry, F., 1994. Art nouveau in België: architectuur en interieurs. Tielt.

⁹⁴ De Maeyer, J., 1988. De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven: University Press Leuven; Van Cleven, J. e.a., 1994. Neogotiek in België, Tielt; Dekeyser, B., De Maeyer, J. & Verpoest, L., 1997. De ingenieuze neogotiek: techniek en kunst, 1852-1925, Leuven; De Maeyer, J. & Verpoest, L., 2000. Gothic Revival : religion, architecture and style in western Europe 1815-1914, Leuven.

⁹⁵ Van Santvoort, L., 2005. "Neo-Vlaamse-renaissance". In C. Leblanc, red. *Art Nouveau en Design: sierkunst van 1830 tot Expo 58*. Brussel-Tielt: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, pp. 24-35; Willis, A.E., 1984. *Flemish Renaissance Revival in Belgian Architecture (1830-1930)*. Colombia: Colombia University.

⁹⁶ Schoonjans, Y., 2007. *Architectuur en vooruitgang: de cultuur van het eclecticisme in de 19de eeuw*, Gent; Palmaerts, G., 2005. *Eclecticisme: over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Rotterdam.

⁹⁷ Grieten, S., 2002. Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur, Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen/Brepols.

⁹⁸ Van Santvoort, L., De Maeyer, J. & Verschaffel, T., 2008. Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature, Leuven: Leuven University Press. Zie ook het lopend doctoraatsonderzoek van Evert Vandeweghe over historische stadsgezichten en regionalistische architectuur in Vlaanderen.

Ook aan vele gebouwen werden onder de vorm van artikels, thesissen en boeken monografische studies gewijd. In tijdschriften als Monumenten & Landschappen en De Woonstede door de eeuwen heen verschenen talrijke artikels. Monografische boeken betreffen hoofdzakelijk kerken en andere gebouwen met een zeker aanzien en werden soms in opdracht van de eigenaar of een openbare instelling gerealiseerd. In dat opzicht mogen enkele boeken als voorbeeldige monografieën beschouwd worden.¹⁰³ Deze publicaties bevatten vaak uitvoerige biografische notities van de betrokken architecten.

De 19de eeuw is de eeuw van de industriële revolutie, van de ingenieurs en van een ongelooflijke boom in alle takken van de bouwsector. Daarom vindt het onderzoek een bijzonder boeiende toepassing op de geschiedenis van de bouwmaterialen, -technieken en -wetenschap, alsook de bouwconomie en de organisatie van de werven. Een eerste bibliografische overzicht over constructiegeschiedenis in België werd in 2004 gepubliceerd.¹⁰⁴

3.7 ONDERWIJS EN TIJDSCHRIFTEN

⁹⁹ Zie onderzoek Inge Bertels, Jeroen Cornilly, Evert Vandeweghe Grieten, S. e.a., 2006. *Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud: ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen (1834-1970)*, Brugge: Van de Wiele.

¹⁰⁰ Van Loo, A., 2003. Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen: Mercatorfonds.

¹⁰¹ Bijvoorbeeld de Gentenaar de Perre Montigny.

¹⁰² De Maeyer, J., Van Molle, L. & Maes, K., 1998. Joris Helleputte, architect en politicus 1852-1925, Leuven: Universitaire Pers; KADOC; Meul, V. & Jaminé, W., 1999. Van waterstaatskerk tot mijnicité: een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921), Borgloon-Rijkel: Provinciale Centrum voor Cultureel Erfgoed; Helbig, J., 2006. Le baron Béthune, fondateur des écoles Saint-Luc: étude biographique, Rijssel. Zie ook het lopend doctoraatsonderzoek van Jeroen Cornilly naar provinciale architecten in West-Vlaanderen.

¹⁰³ van Caloen, V. e.a., 2001. Het kasteel van Loppem, Oostkamp; Manderyck, M., Van Hunsel, H. & Van Langendonck, L., 1993. De Bourla schouwburg: een tempel voor de muzen, Tielt; Lootens, P., Decavele, J. & De Clercq, L., 1993. De Opera van Gent: het Grand Théâtre van Roelandt, Philastre en Cambon: architectuur, interieurs, restauratie, Tielt.

¹⁰⁴ Van de Vijver, D., 2004. "Construction History in Belgium". In A. Becci e.a., red. *Construction History. Research Perspectives in Europe*. Genova. pp. 157-196.

¹⁰⁵ De Clercq, L., 2003. De internationale context van de Belgische verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur. *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, 32, pp.77-112.

academiën, Sint-Lucasscholen, speciale scholen (universiteit) en tekenscholen alsook de vakpublicaties en -tijdschriften een cruciaal hoofdstuk voor de architectuurgeschiedenis.¹⁰⁶ Het onderzoek van Dirk Van de Vijver spitste zich toe op de overgang van de architectuur- en bouwpraktijk van het ancien régime naar het begin van de industriële tijd.¹⁰⁷ Een ander facet van het 19de-eeuws onderwijs betreft de geschiedschrijving en het werk van de eerste generaties wetenschappers die de Belgische architectuurgeschiedenis geschreven hebben.¹⁰⁸

3.8 MONUMENTENZORG

In 1998 publiceerde Herman Stynen een naslagwerk over de geschiedenis van de monumentenzorg in België van 1830 tot 1940.¹⁰⁹ De beslissende rol van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in de 19de eeuw wordt er uitvoerig besproken. De laatste tien jaar zijn andere belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van de monumentenzorg verschenen, onder meer over de receptie van middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw¹¹⁰, 19de-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg¹¹¹ en de omgang met de 19de-eeuwse neostijlen in de 20ste eeuw.¹¹² De problematiek van de toekomst van 19de-eeuwse kerken in Vlaanderen was het onderwerp van een studie in opdracht van de Vlaamse Overheid.¹¹³

Een belangrijk deel van de monumentenzorg betreft het onderzoek naar en de restauratie van historische interieurs. Het oud archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in Vlaanderen is nu verspreid over verschillende locaties. Omdat dit archief zo belangrijk is voor onderzoekers is het wenselijk dat de plannen en dossiers zo snel mogelijk op een plek gecentraliseerd worden.¹¹⁴

3.9 LEEMTES IN HET ONDERZOEK

De 19de-eeuwse architectuur is een onuitputtelijk onderzoeksveld. Ondanks de indrukwekkende resultaten die tijdens de drie laatste decennia behaald werden, moet toch vastgesteld worden dat belangrijke sectoren van de 19de-eeuwse architectuur tot nu toe amper of oppervlakkig behandeld

¹⁰⁶ Verpoest, L., 1984. Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven; De Maeyer, J., 1988. De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven: University Press Leuven.

¹⁰⁷ Van de Vijver, D. & De Jonghe, K., 2003. Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830), Leuven; Van de Vijver, D., 2000. Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

¹⁰⁸ Van Impe, E., 2008. Architectural Historiography. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

¹⁰⁹ Stynen, H., 1998. De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940. Brussel.

¹¹⁰ Bergmans, A., 1998. Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw: studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken, Leuven: Universitaire Pers Leuven; KADOC; Afdeling Monumenten en Landschappen.

¹¹¹ De Maeyer, J. e.a., 1999. Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg, Leuven: Universitaire Pers Leuven; KADOC.

¹¹² Bergmans, A. e.a., 2002. Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden ? Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restaurantsymposium Enschede 3-4 september 1999, Leuven: Universitaire Pers Leuven; Kadoc Artes 7; Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap: Afdeling Monumenten en Landschappen; Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

113 Coomans, T., 2003. Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijk architecturaal patrimonium in Vlaanderen, onuitgegeven eindverslag, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven ; KADOC.

¹¹⁴ Het archief van de KCML is deels bewaard bij het agentschap Onroerend Erfgoed, zie:

<https://www.onroenderfgoed.be/archief>

De veelzijdige aspecten van de 19de-eeuwse stedenbouw, gaande van stadsuitbreidingen en het aanleggen van nieuwe boulevards, tot arbeiderswijken en badplaatsen vormt een bijna onontgonnen onderzoeksveld dat niet enkel vanuit een architectuur- en constructiehistorisch perspectief beschouwd moet worden, maar vanuit een sociologisch, economisch en politiek standpunt, samen met stadshistorici.¹²¹ In de beste gevallen komt stedenbouw aan bod in de boeken over stadsgeschiedenis en -ontwikkeling.¹²²

¹²² Dambruyne, J. e.a., 1992. Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent; Van Aerschoot, S., 1992. Ontstaan en ontwikkeling van de badplaatsen. In J. Termote, red. Tussen land en zee. Tielt, pp. 110-157; Uyttenhove, P., 1987. De paradox van de immobiele toerist. In *Te kust en te kuur*. Brussel, pp. 195-217.

4.1 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 1900-1940

4.1.1 De vooroorlogse periode, Wereldoorlog I en de wederopbouw

4.1.1.1 De vooroorlogse periode (1900-1914)

Het onderzoek naar de architectuur in de periode 1900-1914 is dan ook afwisselend terug te vinden in algemene overzichten die de 19de eeuw behandelen (art nouveau, beaux-artsstijl, fin de siècle, neogotiek) en publicaties die de interbellumarchitectuur of –architecten als onderwerp hebben. Het behoort tot het ‘naschrift bij’ of de ‘inleiding tot’ het andere onderzoek. Een echte, op zichzelf staande evaluatie van de architectuur in deze korte tussenperiode is zo goed als onbestaand.¹²³ Of een aparte studie van de periode 1900-1914 op zich nuttig zou zijn, is een moeilijk te beantwoorden vraag, precies omdat het onderzoek vanuit deze invalshoek nog niet grondig gebeurd is. Maar het lijkt toch aangewezen om meer systematisch het gebouwde patrimonium, de stedenbouw en de literatuur uit deze vroege 20ste eeuw volwaardig in het discours te betrekken.

4.1.1.2 Wereldoorlog I en de wederopbouw

Hoewel tijdens de Eerste Wereldoorlog de bouwactiviteit in België zo goed als stil lag, ging de theorievorming onverminderd en zelfs met toegenomen kracht door. Er werd bestudeerd, opgemeten, gefotografeerd en gepubliceerd, er werden plannen gemaakt, er werden wedstrijden en tentoonstellingen georganiseerd. De wederopbouw werd vooral in ballingschap theoretisch

¹²³ Met als uitzondering de publicatie over de architectuur te Lokeren tussen 1890 en 1914. Demey, A. & Van Campenhout, N., 1992. Bouwen tijdens de Belle Epoque. Architectuur te Lokeren tussen 1890 en 1914, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

In het boek van M. Culot en F. Terlinden over Antoine Pompe werd een lijst opgenomen van “*Revues belges d’architecture, d’urbanisme et d’art public, publiées entre 1890 et 1940*”.¹⁴³ Bij elke titel staat de periode van verschijning, de plaats van uitgave en de uitgever of hoofdredacteur. Deze lijst is een eerste gids in het zeer brede, maar tegelijk zeer onregelmatige aanbod van de Belgische architectuurtijdschriften uit het interbellum.

Algemeen is er aan de KULeuven een traditie (geweest) van het onderzoek van architectuurtijdschriften. In de jaren 1980 en 1990 werden onder het promotorschap van Luc Verpoest meerdere licentiaatsverhandelingen geschreven. De resultaten hiervan zijn niet gepubliceerd.

Ten slotte zou een betere, digitale ontsluiting van de belangrijkste vaktijdschriften op het gebied van architectuur en bouwtechniek een grote stimulans kunnen betekenen voor het onderzoek. Om de bewaring en ontsluiting van historische architectuurtijdschriften te bevorderen, startte het CVAa in 2008 een project op met de belangrijkste bibliotheken in Vlaanderen en Brussel die architectuurtijdschriften bewaren. Bedoeling is in eerste instantie tot een volledige databank te komen die als basis kan dienen voor mogelijke verdere projecten zoals depotservice, digitalisering en excerptering.

Ook op het vlak van de bewaring en ontsluiting van commercieel drukwerk (prospectussen, handelscatalogi, tarieflijsten, technische handboeken etc.) kent Vlaanderen een achterstand

¹⁴⁶ Jannière, H. & Cohen, J.-L., 2002. Politiques éditoriales et architecture "moderne". L'émergence de nouvelles revues en France et en Italie (1923-1939), Paris: AP Editions Arguments.

Een mogelijke, maar toch beperkte bron is de collectie van de gewezen Bijzondere Scholen (BBS) van de Universiteit Gent, bewaard in de Universiteitsbibliotheek. Er kan in dit verband ook gedacht worden aan de realisatie van een databank naar analogie van deze van het [Dachziegelarchiv](#).

Eén van de eerste auteurs die aandacht besteedde aan de architectuur van het interbellum was Pierre Puttemans. In 1975 bracht hij het verhaal van de “Moderne bouwkunst in België” als 5de deel in de reeks van de uitgever Marc Vokaer waarin de “Geschiedenis van de bouwkunst in België” werd gedocumenteerd.¹⁴⁷ Puttemans verwijst hier naar de tentoonstelling over “Antoine Pompe et l’effort moderne en Belgique” in het Museum van Elsene in 1969 als één van de vroegste momenten van herontdekking van de periode.¹⁴⁸ Nog vroeger, in 1963, publiceerde Albert Bontridder echter “Dialoog tussen licht en stilte”, een bijzonder doordachte en tegelijk eigen appreciatie van de moderne architectuur in België.¹⁴⁹

Een belangrijke publicatie voor het erfgoed in Vlaanderen was ongetwijfeld het boek “Van Kromme tot Rechte” uit 1979 van Norbert Poulain, die met de vereniging Interbellum vzw¹⁵¹, opgericht in 1981, zeer actief is voor de verspreiding van de kennis over en de waardering van de interbellumarchitectuur in Vlaanderen. Het overzicht “Van Kromme tot rechte. Architectuur en toegepaste kunsten in Oost-Vlaanderen van 1920 tot 1940”¹⁵² bundelt zeer veel informatie in de vorm van een uitgebreide bibliografie, een aantal biografieën van belangrijke kunstenaars en een breed overzicht van alle mogelijke aspecten van de architectuur, toegepaste en vrije kunsten, voor geheel Oost-Vlaanderen. Hierdoor is de tekst – noodgedwongen – zeer opsommend van karakter. Het werk betekende echter wel een belangrijk aanknopingspunt en richtwijzer voor vele latere studies over de periode.

Interessante analyses van de Vlaamse architectuur in een meer internationale context zijn te vinden in een aantal publicaties door Marc Dubois, zoals: “Invloed van de architectuur van W.M. Dudok in Vlaanderen”, “Architectuurrelatie Vlaanderen/Nederland” en “Berlage en België”.¹⁵³ In 1987 verschijnt de indrukwekkende oevrecatalogus van Henry van de Velde door Leon Ploegaerts en Pierre Puttemans.¹⁵⁴ Naar aanleiding hiervan publiceert het tijdschrift “Openbaar Kunstbezit in

¹⁵⁴ Ploegaerts, L. & Puttemans, P., 1987. L'oeuvre architecturale de Henry van de Velde, Brussel: Atelier Vokaer.

Vlaanderen” een themanummer over “De architectuur van het interbellum”, waarin als zeven belangrijke figuren (naast Henry van de Velde) volgende architecten kort worden toegelicht: Antoine Pompe, Victor Bourgeois, Huib Hoste, Louis-Herman De Koninck, Albert Van huffel, Leon Stynen en Gaston Eyselincx.¹⁵⁵ Een vergelijking met het themanummer “Architectuur in het interbellum”¹⁵⁶ van ca. 10 jaar later in hetzelfde tijdschrift (1998) geeft treffend de evolutie weer die het onderzoeksveld van de interbellumarchitectuur ondertussen heeft doorgemaakt: een beschrijving van de traditionalistische stromingen in de architectuur en van de volkshuisvesting vervolledigen en nuanceren ondertussen het beeld van de periode. Toch valt het aspect traditie opnieuw grotendeels uit het verhaal in het syntheseswerk uit 1996 “Art deco en modernisme in België. Architectuur in het interbellum” door Jos Vandenbreeden en France Vanlaethem.¹⁵⁷

4.2.5.2.1 Provincie Antwerpen

Voor Mechelen is het basiswerk nog steeds het boek van Patrick Egels “Mechelen tijdens het interbellum. Wederopbouw, art deco en modernisme”.¹⁶⁸ Interbellumarchitectuur in Turnhout komt aan bod in het boek van Yves De Bont “100 jaar wonen in Turnhout: architectuur van 1895 tot 1995”.¹⁶⁹

Een overzicht in vogelvlucht over Oost-Vlaanderen is te vinden in de Kleine Cultuurgids “Interbellumarchitectuur in Oost-Vlaanderen” uit 1990.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Demey, A., Poulain, N. & Dubois, M., 1990. Interbellumarchitectuur in Oost-Vlaanderen, Gent: Provincie Oost-Vlaanderen.

- #### 4.2.5.4 Typologische studies

Een aanzet tot een typologische benadering is te vinden in het M&L-cahier "Architectuur van Belgische hospitalen", waar op pp. 66-75 de interbellumziekenhuizen en op pp.76-77 de sanatoria worden behandeld.¹⁹² De sanatoria als bouwtype worden ook behandeld in de licentiaatsverhandeling van Wiebe Verhoeve over "sanatoriumbouw in het interbellum".¹⁹³ De openluchtschool kwam aan bod in een verhandeling van H  l  ne Vandenberghé.¹⁹⁴

¹⁹² Buyle, M. & Dehaeck, S., 2005. Architectuur van de Belgische hospitalen, Brussel.

¹⁹⁴ Vandenbergh, H., 2000. Licht, lucht en zon voor iedereen. Het hoe en waarom van de openluchtschool en haar architectuur. Gent: Universiteit Gent.

¹⁹⁵ Meganck, L., 2002. Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese. Gent: Universiteit Gent.

hoe wel de topwerken van de sociale woningbouw al door Marcel Smets werden gedocumenteerd en geanalyseerd ¹⁹⁶, is er nog steeds weinig bekend over de enorme activiteit van de honderden lokale bouwmaatschappijen die toch een grote impact hebben gehad op de bebouwde omgeving en op de concrete invulling van het sociale woningbouwbeleid. Een evaluatie van de activiteit van de niet-Gentse maatschappijen moet nog geschreven worden. Ontwikkelde andere steden net als Gent een eigen sociale woningbouwpolitiek? Hoe kregen nieuwe onderwijskundige theorieën (al dan niet) architecturaal vorm? In hoeverre kende het principe van de openluchtschool verspreiding in België? Welke realisaties zijn er in en rond andere steden op het vlak van ziekenhuizen? Hoe werd dit bouwprogramma in het interbellum vormgegeven? Wat kwam er verder in België tot stand op het vlak van kerkelijke architectuur? Hoe situeert zich de 'bejaardenzorg', zoals die in Gent blijkt uit drie projecten in de sector van de sociale woningbouw, in een bredere context van een veranderend gezinsleven? Komen dergelijke projecten ook elders voor? Is de industriële architectuur ook in andere steden vergelijkbaar met de realisaties en tendensen in het interbellum te Gent? Wat was hierbij eventueel de impact van de wetgeving? Welke evolutie maakte het kantoorgebouw in de 19de en 20ste eeuw door? Ontstonden in bepaalde steden echte kantoorwijken? Treft men de aanwezigheid van een directeurswoning ook elders aan in het interbellum? Wanneer is het bankkantoor als bouwtype ontstaan? Welke evolutie onderging de vormgeving van de banken in de 19de en 20ste eeuw? Hoe evolueerde de aanwezigheid en vormgeving van winkels, cafés, hotels in de andere steden? In hoeverre ontwikkelden de Belgische steden in het interbellum een openbare sportinfrastructuur?

4.2.6 Recente evoluties in de studie van de interbellumarchitectuur

Zoals hierboven beschreven, lag bij de studie van de interbellumarchitectuur aanvankelijk de nadruk voornamelijk op de vormelijke aspecten van moderniteit. Pas in de jaren 1990 is er een kentering in de aanpak van het onderzoek merkbaar en worden gradueel **de traditionalistische architectuur en de vele nuances in moderniteit**, de vele ‘tussenins’ beter belicht. Tekenend hiervoor is het proefschrift van Leen Meganck¹⁹⁷ dat de gehele architectuurproductie in de periode bestudeert, ongeacht de ‘stijl’ en de naambekendheid van de betrokken bouwmeesters. Ook de internationale FWO-onderzoeksgemeenschap rond “Regionalisme”, getrokken door Linda Van Santvoort aan de Gentse Universiteit, doorbreekt de eenzijdigheid van de invalshoek op basis van progressiviteit. De eerste publicatie die resulteerde uit de workshops van dit project, “Sources of Regionalism in the Nineteenth Century”, belicht het fenomeen vanaf de 19de eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Van Santvoort, L., De Maeyer, J. & Verschaffel, T., 2008. Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature, Leuven: Leuven University Press.

Het tweede deel, "Regionalism and Modernity (1914-1940)" zal in 2009 verschijnen en behandelt het interbellum.¹⁹⁹

Hieraan gekoppeld is er de verschuiving van de aandacht naar **de laag gebouwen juist onder die van de toparchitecten**. Ze vormen een groot aandeel van het patrimonium van vele steden en gemeenten en vertonen vaak duidelijke architecturale en stedelijke kwaliteiten. De studie van de culturele, maatschappelijke en economische context van deze ruimere architectuurproductie moet toelaten de plaats van de architect en de architectuur in Vlaanderen in die periode te contextualiseren, zowel voor de architectuur van de 'grote tenoren' als voor de bouwmeesters van de zogenaamde B-architectuur.

Wat publicaties over deze secundaire namen betreft, is het Nederlandse concept van de “BONAS-bibliografieën” interessant. BONAS staat voor "Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen". Deze bescheiden, maar degelijke boekjes worden uitgegeven door de [Stichting BONAS](#), die is verbonden aan het Nederlands Architectuur Instituut (Nai).

In de vraagstelling van het onderzoek gaat ook meer en meer aandacht naar de rol van de diverse actoren in het architectuurdebat, bijvoorbeeld in het proefschrift van Sofie De Caigny over “Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum.”²⁰⁰ Het onderzoek belicht wonen als de resultante van een onderhandelingsproces tussen de overheid, architecten, het sociale middenveld, sociaaleconomische condities en actoren en de woonverlangens van verschillende sociale groepen. Het onroerend erfgoed van het wonen tijdens het interbellum is maar een onderdeel van het onderzoek. De uiteindelijke doelstelling was om door te stoten naar de betekenis van huiselijkheid tussen de twee wereldoorlogen om van daaruit de aankleding van het interieur, het verlangen naar een woning met een tuin in de suburbane zone, de moeilijke acceptatie van het appartementsgebouw bij brede sociale groepen, de functie en het gebruik van de verschillende vertrekken van de woning, de komst van nieuwe meubelen, technische apparatuur en de daaraan gekoppelde rollen van de gezinsleden bij diverse sociale groepen te begrijpen. Ook in het proefschrift van Leen Meganck “Bouwen te Gent in het interbellum”²⁰¹ wordt een uitgebreide analyse gemaakt van de rol van diverse actoren, zoals de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten, de stedelijke administratie, de diverse sociale huisvestingsmaatschappijen en de diverse ‘zuilen’ en hun bouwpolitiek.

De rol van de stedelijke overheid en stadsarchitecten vormt een belangrijke invalshoek in het lopende onderzoek voor een proefschrift door Evert Vandeweghe over “Historic Townscapes and regionalist architecture in Flemish provincial towns: discourse and urban practice (1860-1958). Cultural identity in a European perspective”.

Globaal is er zeker nog ruimte voor onderzoek naar de rol van administratie en overheid, naar de invloed van bouwreglementeringen en naar de impact van wedstrijden en tentoonstellingen als katalysators van ideeën. De studie van de Prijs Van de Ven (1928-1968), een wedstrijd die gerealiseerde 'moderne' architectuur wou bekronen, toont de betekenis van dergelijke initiatieven aan.²⁰² In de periode van het interbellum waren stedenbouwkundige en architectuurwedstrijden trouwens zeer talrijk.

¹⁹⁹ Meganck, L. e.a., 2011. *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914-1940* L. Meganck, red., Leuven: Leuven University Press.

²⁰⁰ De Caigny, S., 2007. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven .

²⁰¹ Meganck, L., 2002. *Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese.* Gent: Universiteit Gent.

²⁰² De Houwer, V., 1998. De Prijs Van de Ven 1928-1937. De eerste tien jaren van een Belgische architectuurwedstrijd. M&L Monumenten en Landschappen, 17(2), pp.6-32. De na-oorlogse jaren van deze architectuurwedstrijd worden behandeld in

De rol van de opleiding van architecten, ingenieurs en stedenbouwkundigen krijgt stijgende aandacht, maar er blijft nog veel studiewerk te verrichten. In de tentoonstellingscatalogus “275 jaar onderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel” werd in 1987 in de inleiding op p. 11 gesteld dat *“de Belgische kunstgeschiedenis tot nu toe verbijsterend karig is geweest met gegevens over de opleiding van de artiesten en over de evolutie van het onderwijs dat hun wordt verstrekt”*.²⁰³ Een van de weinige studies op dat moment over het architectuuronderwijs in België was de doctoraatsstudie van Luc Verpoest *“Architectuuronderwijs in België 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis”*.²⁰⁴ Over het instituut van La Cambre/Ter Kameren bestonden het boek *“La Cambre 1928-1978”*²⁰⁵, voornamelijk een bundeling van foto’s en documenten, *“La Cambre et l’Architecture. Un regard sur le Bauhaus belge”* van Jacques Aron²⁰⁶ en *“Ces architectes qui ont fait La Cambre”*.²⁰⁷ De Antwerpse Academie voor Schone Kunsten werd kort besproken in een tentoonstellingscatalogus uit 1964 die vooral de Parijse kunstopleidingen als aandachtspunt had.²⁰⁸

Foncke, H. & Meganck, L., 2003. De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven (1950-1968): de zoektocht naar een architectuur voor de moderne tijd. *M&L. Monumenten en Landschappen*, 22(2), pp.6-35.

²⁰³ S.N., 1987. 275 Jaar onderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel, Brussel: Gemeentekrediet.

²⁰⁴ Verpoest, L., 1984. *Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

²⁰⁵ Delevoy, R., 1979. *La Cambre 1928-1978*, Brussel: Archives d'Architecture Moderne.

²⁰⁶ Aron, J., 1982. *La Cambre et l'Architecture. Un regard sur le Bauhaus belge*, Luik: Pierre Mardaga éditeur.

²⁰⁷ Vincent, P.-E. e.a., 1985. *Ces architectes qui ont fait La Cambre* P. - E. Vincent, red., Brussel: ISAE La Cambre.

²⁰⁸ S.N., 1964. *Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts de Paris*. Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen (Nationaal Hoger Instituut vr Schone Kunsten. Nat. Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw). Ecole Nationale Supérieure des Arts Décoratifs de Paris, Antwerpen.

²⁰⁹ S.N., 1989. *Académie de Bruxelles. Deux siècles d'architecture*, Brussel: Archives d'Architecture Moderne.

²¹⁰ De Maeyer, J., 1988. *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*, Leuven: University Press Leuven.

²¹¹ Bourgois, M. & Libaut, H., 1996. *Van Academie tot Museum. Een bundel studies n.a.v. het eeuwfeest van het Stedelijk Museum van Lokeren* N. Van Campenhout & Van Daele, R., red., Brugge.

²¹² Smet, J., 1988. *Tekenen destijds. 175 Jaar Stedelijke Academie voor Schone Kunsten in Sint-Niklaas*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

²¹³ Meganck, L., 2002. *Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese*. Gent: Universiteit Gent. Voor de Gentse Academie is ook een summiere geschiedenis gepubliceerd in Balliu, E. e.a., 2001. 1751-2000 , 250 jaar architecten van de Academie Gent, Gent: Hogeschool Gent.

²¹⁴ Van de Perre, D., 2003. *Op de grens tussen twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

Een andere tendens die zich aftekent, is de stijgende aandacht voor de **wooncultuur**, enerzijds zéér concreet materieel, door de studie van de ruimteverdeling, de grondplannen, het wooncomfort en de technische uitrusting, maar anderzijds ook ideëel, door de studie van de gehele mentaliteitsgeschiedenis er rond.²¹⁵ Daarmee bevindt het onderzoeksdomein zich op de grens tussen architectuurgeschiedenis, sociale geschiedenis, antropologie en architectuurtheorie. Op het vlak van wooncultuur is nog veel ruimte voor studie, onder meer over:

- de overgang, spanning tussen het dagelijkse wonen in de negentiende eeuw van verschillende sociale groepen en de homogenisering van de uitersten aan beide zijden van het wonen in de twintigste eeuw.
- de wisselwerking tussen wonen en de moderne consumptiemaatschappij, bestudeerd vanuit bedrijfsarchieven, winkelketens, bouwbeurzen en andere commerciële evenementen.
- de exacte en kwantitatieve gegevens over verspreiding van modern comfort (water-, gas- en elektriciteit) vanaf het einde van de negentiende eeuw.
- de spanning tussen landelijkheid en stedelijkheid en sociale betekenis daarvan: wie woonde wanneer in de twintigste eeuw op het platteland, wie in de stad en welke impact had dit op het beleven van het wonen, de collectieve infrastructuur en de materiële vorm van de gebouwde ruimte?

Ook is er nog steeds een belangrijk hiaat in de kennis van het concrete interbelluminterieur in Vlaanderen: de aankleding, de technische uitrusting, het meubilair, de meubelmakers en meubelfirma's, de ensemblers. De vanaf 1984 losbladig gepubliceerde Interbellum-Interieurbezoeken, te raadplegen in enkele bibliotheken, bieden een staalkaart aan waardevolle interieurs. Interessante aanzetten tot synthese van de meubelkunst zijn te vinden in Marc Dubois "Het buismeubel in België"²¹⁶, in Claire Leblanc (ed.) "Art Nouveau en Design Sierkunst van 1830 tot 58"²¹⁷ en in "Forms from Flanders"²¹⁸. Recent werden ook het Mechels Meubel²¹⁹ en de Kunstwerkstede Gebroeders De Coene (Kortrijk) meer uitvoerig bestudeerd.²²⁰ Naar het behangpapier²²¹ en de glasramen²²² werd reeds onderzoek verricht.

De studie van de interbellumarchitectuur wordt ook toenemend **bevroegd en gestuurd vanuit de concrete realiteit van de monumentenzorg en de dagelijkse omgang met dit patrimonium**. De vraag naar de correcte omgang met deze specifieke architectuur bij restauratie en renovatie stelt zich

²¹⁵ Zie bijvoorbeeld de publicaties: Meganck, L., 2004. Doet u aan familielevens? Planindeling en comfort in de interbellumwoning. *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*, 33(34), pp.149-177; Van Caudenberg, A. & Heynen, H., 2004. The rational kitchen in the interwar period in Belgium: discourses and realities. *Home Cultures*, 1(1), pp.23-50; De Caigny, S. & Vanderstede, W., 2005. Spiegel van het Hemelhuis. De wisselwerking tussen woonideaal en sociale rollen bij de Belgische Boerinnenbond (1907-1940). *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2(1), pp.3-29.

²¹⁶ Dubois, M., 1987. Het buismeubel in België tijdens het interbellum, Gent: Museum voor Sierkunst.

²¹⁷ Adriaenssens, W. e.a., 2005. Art Nouveau & Design Sierkunst van 1830 tot 58 C. Leblanc, red., Tielt: Lannoo.

²¹⁸ Bucquoye, M., Daenens, L. & Poulain, N., 2001. Forms from Flanders: from Henry van de Velde to Maarten Van Severen, Gent: Ludion.

²¹⁹ Fabri, R. e.a., 2000. Meubelen uit Mechelen 1820-1960. F. Huyghens & Mertens, W., red., Antwerpen: Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen.

²²⁰ Herman, F. e.a., 2006. Kortrijkse kunstwerkstede gebroeders De Coene - 80 jaar ambacht en industrie: meubelen, interieurs, architectuur, Kortrijk: Groeninghe. Zie ook de reeks "Art De Coene. Jaarboek", uitgegeven door de Stichting De Coene sinds 2000.

²²¹ Poulain, N., 1996. Belgisch behangselpapier uit het interbellum, Gent; Jacqué, B. & Wisse, G., 1997. Stemmen uit het behang. Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier, Brussel: ASLK.

²²² Bakelants, I., Bral, G.J. & Calders, A., 1986. Gloed van Glas, Brussel: ASLK; Bakelants, I., 1983. De glasschilderkunst in België: negentiende en twintigste eeuw, Deurne: Bakelants.

Belgische kolonisatiegeschiedenis”²³⁰, het werk van Bruno De Meulder²³¹, en de lopende studie van Bram Claeys over “Missionering en architectuur in Belgisch Kongo (1908-1960)”.²³²

4.2.7 Internationale context

Met bovenstaande tendensen in het onderzoek sluit Vlaanderen aan bij wat binnen de internationale context aanwezig is als accentverschuivingen.

Al ligt ook internationaal het accent nog steeds vrij sterk op progressieve architectuur, stilaan wordt dit beeld opgebroken, zoals op de laatste DOCOMOMO-conferentie in Ankara (2005) met als centraal thema "Other Modernisms". Hier kwamen ook geografische 'randgebieden' en **koloniale architectuur** aan bod, met **aandacht voor lokale adaptaties van 'moderniteit' en voor de continuïteit tussen traditie en moderniteit**. Conferenties als het 4th Savannah Symposium "Architecture and Regionalism" (Savannah, USA, 2005) getuigen van een gelijkaardig zoeken naar de permanentie van traditie en van een interesse voor lokale adaptaties in de architectuurgeschiedenis.

Wooncultuur, zie ook [hoofdstuk Historisch interieur](#). De aandacht voor planindeling, wooncomfort en het discours rond woninginrichting is internationaal terug te vinden in tijdschriften zoals [Home Cultures](#), en in onderzoeksgroepen zoals “The Design History Society” en projecten zoals [“Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw \(TIN20\)”](#) met speciale aandacht voor wonen en bouwen in bijdragen van Irene Cieraad, Ruth Oldenziel, Caroline Bouw, Marja Berendsen en Liesbeth Bervoets.

Steeds meer wordt onderzoek uit Vlaanderen en over Vlaams erfgoed afgetoetst in een internationale context. Het belang van en de impact op de deelnemers van een **internationale onderzoeksgemeenschap** zoals de FWO-research community “Cultural Identities, World views and Architecture in Western Europe 1815-1940” is niet te onderschatten. Het is een unieke gelegenheid om over de grenzen van disciplines en landen kennis uit te wisselen, en samen te denken en te publiceren. Meer nog dan internationale studiedagen – hoe waardevol ook – is er gelegenheid tot uitwisseling en verdieping. De werking werd onderverdeeld in 4 werkgroepen, die rond volgende thema’s hebben gewerkt: (1) Rationalism, Nationalism and Universalism, (2) Regionalism, (3) Reconstruction and Heritage, en (4) Community and Modernity. Veel vernieuwende inzichten die in deze onderzoeksgemeenschap werden ontwikkeld, zullen in de komende jaren in publicatie verschijnen, en daarmee een stimulans betekenen voor het onderzoek in Vlaanderen.²³³

Daarnaast bieden sinds 1988 de congressen van DOCOMOMO (International working party for the DOcumentation and COnservation of buildings, sites and neighbourhoODs of the MOdern MOvement) tweejaarlijks een forum voor de uitwisseling van kennis en gedachten over ‘moderne’ architectuur, de studie en de restauratie ervan.²³⁴ In september 2008 werd het 20-jarige bestaan van de vereniging gevierd op de conferentie in Rotterdam, met als thema “The Challenge of Change: Dealing with the Legacy of the Modern Movement”.

²³⁰ Lagae, J., 2002. Kongo zoals het is : drie architectuurverhalen uit de Belgische kolonisatiegeschiedenis (1920-1960). Gent: Universiteit Gent.

²³¹ De Meulder, B., 1994. Reformisme, thuis en overzee : geschiedenis van de Belgische planning in een kolonie (1880-1960). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven; De Meulder, B., 2000. Kuvuande Mbote : een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo : veertien plannen en projecten., Antwerpen: Houtekiet.

²³² Claey's, B., *Missionering en architectuur in Belgisch Kongo (1908-1960). Identiteits(re)constructie tussen cultuuroverdracht en dialoog*, proefschrift in voorbereiding aan de KULeuven, Departement Geschiedenis (lopend 2005-2008).

²³³ Van Santvoort, L., De Maeyer, J. & Verschaffel, T., 2008. Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature, Leuven: Leuven University Press; Meganck, L. e.a., 2011. Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914-1940. Leuven: Leuven University Press.

234 Docomomo en www.docomomo.com

Ook in Vlaanderen is de invalshoek van de stad en het stedelijke steeds prominenter aanwezig, zoals in de onderzoeksgroepen HOST (Historical research into Urban Transformations), gecoördineerd door Hugo Soly aan de VUB en aan de Universiteit Antwerpen, waar in 2003 een [Centrum voor Stadsgeschiedenis](#) werd opgericht, dat een eigen tijdschrift uitgeeft, en een reeks studies publiceert. Wel is het zo dat zowel HOST als het Centrum voor Stadsgeschiedenis de klemtoon vooral leggen op de pre-industriële stad. Een breed onderzoeksterrein op het vlak van de 19de en 20ste eeuw blijft dus nog in zekere zin wachten op een analoge vorm van interdisciplinaire integratie.

Om in te spelen op de nood van Europese architectuurhistorici aan een netwerk, werd in 2006 het [European Architectural History Network](#) opgericht. Sinds 2008 wordt een digitale nieuwsbrief uitgegeven, waarin informatie over architectuurhistorisch onderzoek, publicaties en tentoonstellingen in Europa wordt opgenomen. De vereniging organiseert ook studiereizen en in 2009 een eerste congres.

4.3 WERELDOORLOG II

De Tweede Wereldoorlog is nog een blinde vlek op het vlak van de architectuurgeschiedenis. Opnieuw viel de bouwactiviteit zo goed als stil. Maar opnieuw betekent dit niet dat wat achter de schermen gebeurde onbelangrijk was. Vooral op het vlak van stedenbouw en planologie zijn de theorievorming en de (tijdelijke) administratieve hervormingen tijdens de bezetting erg belangrijk geweest. De studie uit 1997 "Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog" kan hier nog steeds als basiswerk gelden.²³⁵ Een studie als deze van Virginie Devillez waarin kunst en politiek in hun samenspel worden bestudeerd, geeft een interessante invalshoek aan, die ook op de architectuur en de stedenbouwkundige geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en zelfs van het interbellum zou kunnen worden toegepast.²³⁶

4.4 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 1945-1975

²³⁵ Aernout, K. e.a., 1997. Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog, Gent.

²³⁶ Devillez, V., 2003. Kunst aan de Orde. Kunst en Politiek in België 1918-1945, Gent: Snoeck.

Tot de meest recent gepubliceerde monografische studies behoren deze over Jacques Dupuis²⁶⁴, Claude Laurens²⁶⁵, Roger Bastin²⁶⁶, Jules Wabbes²⁶⁷, Alfred Hardy²⁶⁸, Robert Schuiten²⁶⁹, Constantijn Brodzki²⁷⁰ en Albert Bontridder²⁷¹. Ook de studies over de Kortrijkse Kunstwerkdade Gebroeders De Coene kunnen hier toe gerekend worden²⁷². Aan secundaire oeuvres, architecten van lokaal belang

²⁷² Floré, F., 2002. Van Moderne Makelij 1952-1977 - de Kortrijkse Kunstwerkstede De Coene in Antwerpen, Antwerpen; Herman, F. e.a., 2006. Kortrijkse kunstwerkstede gebroeders De Coene - 80 jaar ambacht en industrie: meubelen, interieurs, architectuur, Kortrijk: Groeninghe.

De laatste jaren neemt het aantal thesissen (masters) met aan de architectuur van de periode 1945-1975 gerelateerde onderwerpen overhand toe, maar een volledig overzicht hiervan ontbreekt vooralsnog. Opgemerkt kan worden dat hierbij ook minder bekende architectenoeuvre's zoals Arthur Degeyter, Jozef Lantsoght, Charles Van Nueten, Alexis Dumont, Jacques Cuisinier of het naoorlogse werk van Léon Stynen via een degelijke oeuvrecatalogus op basis van archiefonderzoek werden ontsloten.

De studie van de architectuurgeschiedenis van de periode 1945-1975 is in het laatste decennium uitgegroeid tot een belangrijk onderzoeksdomein aan de verschillende universiteiten en hogescholen.

Nog lopende onderzoeksprojecten zijn:

- “Paradoxaal landelijkheids. Ruraal wonen in Vlaanderen, 1948-1978” o.l.v. professor Leen Van Molle (2007-2010), dat focust op naoorlogse expansie van het wonen in ruraal gebied, via het microperspectief van de bewoners zelf;
- “Vorm geven aan welvaart. Een onderzoek naar nieuwe publieke en semipublieke ruimten in de jaren zestig en zeventig” o.l.v. professor Hilde Heynen (2006-2010), dat focust op de nieuwe sociale voorzieningen.

- Els De Vos, *Opvattingen over wonen in Vlaanderen, 1960-1980*.
- Rien Emmery, *Paradoxale landelijkheid. Ruraal wonen in Vlaanderen, 1948-1978*.
- Michael Ryckewaert, *Working in the functional city. Planning the economic backbone of the Belgian welfare state 1945-1973* (2008).
- Katrien Theunis, *De zoektocht in een Belgisch woonproject 1965-1975. Toenaderingen tussen ontwerpers en overheid in de praktijk van het private wonen* (2008).

²⁷³ Silverans, L., Amelynck, J. & Devoldere, Stefa, S.Y., 2002. Victor Broos, De kracht van het alledaagse, Leuven.

Aan de Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur en Stedenbouw, waar onderzoekers op het gebied van de theorie en de geschiedenis van de architectuur en de stedenbouw één onderzoeksgroep vormen, is de studie van de geschiedenis van de Belgische 20ste-eeuwse architectuur sinds vele jaren een onderzoekszwaartepunt. Bijzondere aandacht gaat hierbij uit naar de architectuur en de wooncultuur van de jaren '50 en '60, de architectuur van de Belgische wereldtentoonstellingen, met name Expo 58, en de invloed en de introductie van nieuwe materialen en technieken op de ontwikkelingen in de architectuur.

- Fredie Floré, *Lessen in Modern Wonen. Een architectuurhistorisch onderzoek naar de communicatie van modellen voor 'goed wonen' in België 1945-1958* (2006), dat aanleiding gaf tot diverse publicaties.²⁷⁵
- Rika Devos met een proefschrift over de Architectuur van Expo 58 (2008). Onderzoek naar de architectuur van Expo 58 vond naar aanleiding van de 50-jarig jubileum een weerslag in een belangrijk overzichtswerk.²⁷⁶

- Stephanie Van de Voorde, Innoverende en Experimentele Betonconstructies in de Belgische Architectuur (1890-2000).
- Iwan Strauwen, Victor Bourgeois (1897-1962).

Aan de Universiteit Antwerpen (departement Sociologie) en de Hogeschool Antwerpen (departement Architectuur) loopt een interdisciplinair doctoraatsonderzoek waarbij de conceptie en productie van modernistische hoogbouwwijken in Vlaanderen worden geanalyseerd om nieuwe inzichten te verwerven over de huidige en toekomstige betekenis van het wonen in deze specifieke wijken: Karen Kesteloot, *Revisie van het Moderne*. Op zoek naar de huidige betekenis van het hoogbouwpatrimonium.

Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) publiceerde in 2006 een belangrijk overzichtswerk over de woningbouw en de wooncultuur in Vlaanderen, dat grotendeels steunde op het onderzoek dat aan de KULeuven en de Universiteit Gent rond deze thematiek wordt gevoerd.²⁷⁷

²⁷⁷ Van Herck, K. & Avermaete, T., red., 2006. Wonen in Welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973, Rotterdam.

5 HISTORISCH INTERIEUR

Door Anna Bergmans, m.m.v. Mario Baeck, Zsuzsanna Böröcz, Lode De Clercq, Stefaan Grieten, Johan Grootaers, Petra Maclot, Aletta Rambaut, Geert Wisse

5.1 HISTORIEK VAN HET ONDERZOEK

Kunstnijverheid, toegepaste kunst, sierkunst of nijverheidskunst wordt bestudeerd sedert het midden van de 19de eeuw. De context is bekend: door de toename van de machinale productie van gebruiksvoorwerpen ging men beseffen dat het 'kunsthandwerk' bedreigd was. Naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in Londen in 1851 werd de studie van de geschiedenis van de kunstnijverheid een kunsthistorische discipline. Die belangstelling uitte zich ook in het ontstaan van de eerste musea. In 1852 werd in Londen het South Kensingtonmuseum (thans V&A) opgericht. Daarna volgden in Wenen onder meer het Österreichisches Museum für Kunst und Industrie, 1864; het voormalig Schlossmuseum in Berlijn, 1867; het Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg, 1874; het Musée des arts décoratifs in Parijs, 1882; het Museum für Angewandte Kunst in Keulen, 1888. In die reeks passen ook de Musées royaux des arts décoratifs, opgericht in 1889, vandaag als verzameling opgenomen in de "Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis" in Brussel.

De studie van de kunstnijverheid heeft zich in de 20ste eeuw verbreed naar de studie van het historisch interieur in al zijn facetten. Dat onderzoek kaderde aanvankelijk in een zuivere stijlgeschiedenis. Binnen de kunstgeschiedenis - later kunstwetenschappen - kreeg interieurgeschiedenis in Vlaanderen lange tijd niet echt veel aandacht. Het gaat dus om een betrekkelijk jonge discipline. Daarom ontbreken fundamentele wetenschappelijke studies over tal van aspecten en is er zeker geen synthese voorhanden. Ook de inventarisatie en de documentatie van het interieur werden nooit systematisch aangepakt. Er ligt hier dus een zeer uitgebreid onderzoeksdomein open. In het verleden werden voornamelijk aspecten van de kunstnijverheid bestudeerd, objecten die het interieur aankleedden, decoreerden, inrichtten. In het bijzonder werden studies gewijd aan wandtapijten, edelsmeedwerk en meubilair. Dat gebeurde vaak los van de context waarin die objecten functioneerden. Niet toevallig zijn het ook items die op de kunstmarkt gevoelig hoge prijzen genereren.

Het historisch interieur bezit een belangrijke cultuurhistorische waarde. De studie vergroot onze kennis en houdt ze actueel. Dat is van groot belang voor de waardering, het behoud en de ontsluiting van het interieur van het bouwkundig erfgoed. Voor bescherming, onderhoud en restauratie wordt een beroep gedaan op deze kennis. Hieruit blijkt de maatschappelijke relevantie.

In de Vlaamse monumentenzorg was de studie en de restauratie van het interieur vroeger evenmin een aandachtspunt. Als de kennis de jongste 25 jaar in Vlaanderen een hoge vlucht genomen heeft, dan kan dat rechtstreeks verbonden worden met de ommekeer die gerealiseerd werd in de omgang met het beschermde bouwkundig erfgoed. Enkele pioniers hebben zich in de jaren 1970 toegelegd op interieuronderzoek, zowel kunsthistorisch als materiaaltechnisch.

De resultaten die hiermee bereikt werden gaven een groeiende impuls aan de monumentenzorg en op termijn werden vooronderzoek en restauratie/conservatie van interieurelementen door de Vlaamse overheid geïntegreerd in het beheer van het beschermd onroerend erfgoed. Dat betekende een enorme stimulans voor het vakgebied. De jongste dertig jaar zijn er ter voorbereiding van en tijdens restauratiewerken dan ook gegevens van groot belang aan het licht gekomen. Deze resultaten waren casusgericht en werden sporadisch maar wetenschappelijk onderbouwd gepubliceerd, in hoofdzaak in M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie en dit sedert 1982. Een

Binnen hetzelfde perspectief kiezen onderzoekers van monumenten voor een integrale benadering: planindeling en organisatie van gebouwen, afwerking en inrichting worden grondig bestudeerd. Bovendien concentreren zij zich niet langer uitsluitend op de stijlgeschiedenis. Ze hebben meer aandacht voor de functie en de betekenis van de interieurelementen, die in hun context worden geplaatst. Ook de opdrachtgevers en de bewoners krijgen ruime aandacht. Hiervoor wordt niet enkel gewerkt met boedelinventarissen, ook privé-archieven met rekeningen, persoonlijke documenten als brieven of dagboeken worden bestudeerd. De latere ontwikkelingen en het gebruik van het gebouw worden niet vergeten. Tendensen in het architectuurhistorisch onderzoek zoals het belang van de opdrachtgever weerspiegelen zich ook in het interieuronderzoek. De positie van de architect bleef lange tijd marginaal wat betreft de inrichting en de decoratie van het woonhuis. Het was de opdrachtgever die hierin de hoofdrol speelde.²⁸⁸ Het is niet toevallig dat architectuurhistorici en –theoretici zich precies over de studie van het interieur buigen vanaf het ogenblik dat dit door de architect wordt ontworpen. Voor het moderne wonen verwijzen we daarom naar het hoofdstuk over architectuurhistorisch onderzoek.

Het is een uitdaging voor de toekomst om ook het profane interieur diepgaand te bestuderen.

Een deelgebied van het interieuronderzoek dat in Vlaanderen in de context van de Europese ontwikkeling in de actualiteit staat, is het onderzoek naar de industriële vloer- en wandtegelpductie en het sculpturaal bouwaardewerk in België uit de periode 1840-1940. Tot 1996 bleef het onderzoek naar vloer- en wandtegels in Vlaanderen hoofdzakelijk beperkt tot de bestudering van tegelvondsten en ensembles in situ, van de middeleeuwen tot en met de 18de eeuw. De kennis beperkte zich daardoor vooral tot middeleeuwse vloeren, Antwerpse majolicategels, tinglazuurtegels in Delftse stijl en West-Vlaamse haardtegels. Naast meer

²⁸⁹ Dhanens, E., 1951. Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Oost-Vlaanderen, Temse, Gent; Dhanens, E., 1956. Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen. 2: Kanton Kaprijke, Gent; Dhanens, E., 1960. Sint-Niklaaskerk Gent, Gent; Dhanens, E., 1961. Dendermonde, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen; Dhanens, E., 1965. Het retabel van het Lam Gods, Gent; Dhanens, E., 1971. Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Oost-Vlaanderen, VII - Kanton Sint-Maria-Horebeke, Gent; Dhanens, E., Van Den Abeele-Bellon, R. & Lerouge, W., 1980. De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Ninove, Gent; Leemans, H., 1972. De Sint-Gummaruskerk te Lier, Antwerpen; Grieten, S. & Bungeneers, J., 1996. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen - Kunstpatrimonium van het Ancien Régime, Turnhout: Brepols; Grieten, S., Lemmens, G. & Mees, M., 1999. De begijnhofkerk van Lier. Bouwgeschiedenis en inventaris van het kunstpatrimonium van de Sint-Margarethakerk, Lier.

[Ceramics Locations](#).²⁹⁴ De registratie van tegelrealisaties binnen de reeks Bouwen door de eeuwen heen is een belangrijke hulp, zeker in de digitale vorm, maar is jammer genoeg op dit specifieke gebied weinig consistent en consequent, zowel wat de vermelding van de realisaties als de gehanteerde terminologie betreft. Voor bepaalde regio's ontbreken daardoor zelfs zeer waardevolle realisaties. In regio's waar ze wel geregistreerd werden, zijn ze door een gebrek aan eenduidige terminologie niet gemakkelijk terug te vinden. Bovendien worden sommige technische benamingen soms verkeerd gebruikt.

5.3 WANDDECORATIE

In de studie van het historische behangselpapier is de jongste 25 jaar een grote vooruitgang geboekt met als pionier van het onderzoek Geert Wisse. Onderzocht wordt de verschijningsvorm, het productieproces, de verspreiding en toepassing van het behangpapier in het interieur. In het verleden werd het object uitsluitend in museale context bestudeerd, als een onderdeel van de kunstnijverheid. Omdat het behangpapier in veel gevallen tamelijk exact gedateerd kan worden, speelt het nu ook een belangrijke rol bij het bouwhistorisch onderzoek van gebouwen. Een mooi voorbeeld daarvan werd recent gegeven in het kasteel d'Ursel in Hingene waar de studie van de papierfragmenten werd ingeschakeld in een multidisciplinair vooronderzoek. In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG) in Brussel wordt momenteel de collectie geïnventariseerd van behangpapier, staalboeken en drukklokken. De belangrijke collectie van de Leuvense manufactuur Everaerts is indrukwekkend. Een recente tentoonstelling van de KMKG stelde ook de manufactuur van Karel van Lorreinen in het licht.²⁹⁵ Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium ontwikkelt momenteel een glossarium behangpapier (Nederlands-Frans).

Eén van de weinige elementen van interieurdecoratie die geïnventariseerd werden en in de Zuid-Nederlandse context geplaatst is het goudleder.²⁹⁶ De inventaris is aan actualisatie toe.

In Vlaanderen wordt onderzoek verricht naar de functie en de betekenis van muurschilderingen. Met de publicatie van het M&L Cahier Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen in 1994²⁹⁷ kwam dat bijzondere aspect van de wandafwerking in een brede belangstelling. Het proefschrift van Anna Bergmans onderzocht de geschiedenis en de receptie van middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw en reikte tegelijk een inventaris aan van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken.²⁹⁸ Talrijke deelstudies werden de jongste dertig jaar gepubliceerd (Zie o.a. de bibliografie van Anna Bergmans en Marian Buyle). Een pas afgesloten onderzoek is dat van de muurschilderingen van de begijnhofkerk Sint-Agnes in Sint-Truiden: een kunsthistorische, iconologische en iconografische studie die hun functie en betekenis onderzoekt in het perspectief van de materiële cultuur en de spiritualiteit van de begijnen.²⁹⁹ Daarnaast werd aandacht besteed aan de

²⁹⁴ Gepubliceerd in boekvorm en deels online te bevragen. Vergelijk ook het recente Nederlandse initiatief [Tegels op locatie Nederland](#).

²⁹⁵ Dumortier, C., 2007. Een prinselijke hobby. De ateliers van Karel van Lotharingen C. Dumortier, red., Brussel.

²⁹⁶ Bergmans, A. & Koldeweij, E., 1992. Inventaris van het 17de- en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen. *Monumenten en Landschappen*, 11(6), pp.33-46.

²⁹⁷ Buyle, M., 1994. *Middelleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen.

²⁹⁸ Bergmans, A., 1998. Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw: studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken, Leuven: Universitaire Pers Leuven; KADOC; Afdeling Monumenten en Landschappen.

²⁹⁹ Bergmans, A., 2008. De muurschilderingen van de begijnhofkerk: functie, betekenis en context, in: Coomans, T. en Bergmans A. (red.), In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden, Relicta Monografieën 2, Brussel, pp. 211-259.

restauratiegeschiedenis.³⁰⁰ Deze studies uitgevoerd en gepubliceerd door het VIOE passen in een totaalbenadering van dat begijnhof.

5.4 GLASSCHILDERKUNST

Een status quaestionis van het kunsthistorisch onderzoek naar de monumentale glasschilderkunst in Vlaanderen werd in 2005 opgemaakt door Madeleine Manderyck.³⁰¹ Onderzoek naar glasschilderkunst wordt gepatroneerd door het internationale Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) dat comités heeft in twaalf landen. Naast een Belgisch Comité, bestaat er een Vlaams, een Waals en een Brussels. Het uitgangspunt van het CVMA was van bij het begin een inventaris te maken en te komen tot een eenvormige publicatie. Aanvankelijk beperkt tot 1500-1520, werden vanaf 1975 ook de ramen uit de 16de en 17de eeuw opgenomen. De laatste jaren kwamen ook de 19de en 20ste-eeuwse glazen aan bod. Bijna honderd volumes van de inventaris werden tot nog toe gepubliceerd (CVMA). In België kregen de publicaties van Jean Helbig een vervolg in 1974.³⁰² Het ontbreken van een volledige inventaris van het glaspatrimonium in ons land vanaf 1550 tot nu is een grote lacune waardoor het onmogelijk is om een goed beeld te krijgen. Enkele kleinere projecten (een prospectie van de glasramen in de provincies Limburg en gedeeltelijk van Oost-Vlaanderen) zijn uitgevoerd door het Glaskunst Informatie- en Documentatiecentrum vzw (opgeheven) in 1997-1998, door Jan Van Damme en Aletta Rambaut, in opdracht van de Vlaamse Overheid. Dit werk is onvolledig door de zeer beperkte duur van de opdracht, maar is consulteerbaar in het archief van het VIOE.

Aan de universiteiten van Gent en Leuven worden sporadisch monografische scripties gewijd aan 19de en vroeg 20ste-eeuwse Vlaamse glazeniers.³⁰³ Op doctoraatsniveau dient het proefschrift van Szusanna Böröcz, aan de KULeuven vermeld.³⁰⁴ Zij verdedigde hierin dat het kerkglasraam als gewijde kunst meer dan een architecturaal element is van het kerkgebouw. Het vervult een functionele rol in de liturgie en blijft tegelijk een persoonlijke schepping van de kunstenaar. Als gemeenschapskunst wordt het sterk beïnvloed door het kunstonderwijs en komt het tot stand binnen een welbepaald maatschappelijk en religieus klimaat. Vanuit deze context werden de Franse, Duitse en Belgische kerkglasramen vanaf de tweede helft van de 19de eeuw met elkaar vergeleken en werd de positie van de naoorlogse Belgische kerkglasramen tot aan het Tweede Vaticaanse Concilie (1965) bepaald.

Aan de Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek en Theaterwetenschappen, werkt Aletta Rambaut aan een proefschrift over de 17de-eeuwse monumentale glasramen in Antwerpen. Onderzoek naar glasschilderkunst gebeurt verder in hoofdzaak aan de Hogeschool Antwerpen in het kader van de opleiding conservatie/restauratie van glas. Hier werkt Joost Caen aan een proefschrift.

³⁰⁰ Buyle, M., 2008. De restauratie en conservatie van de muurschilderingen, in: Coomans, T. en Bergmans A. (red.), *In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden*, Relicta Monografieën 2, Brussel, pp. 276-289.

³⁰¹ Manderyck, M., 2005. Het kunsthistorisch onderzoek van de monumentale glasschilderkunst in Vlaanderen. *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*, 34, pp.175-193.

³⁰² Helbig, J., 1961. Les vitraux médiévaux conservés en Belgique 1200-1500, Brussel; Helbig, J., 1968. Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province d'Anvers et Flandres, Brussel; Helbig, J. & Vanden Bemden, Y., 1974. Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Brabant et Limbourg, Brussel.

³⁰³ De Geest, D., 2002. Het glazeniersatelier van Joseph Casier (1895-1925). Inventarisatie Gent. Gent: Universiteit Gent; Evens, L., 2002. Stalins en Janssens. Een Antwerps glazeniersatelier uit de late negentiende en vroeg twintigste eeuw. Een historische en stijlische studie. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven; Langouche, L., 2002. Leven en werk van de glazenier Camille Ganton-Defoin (1872-1946). Aanzet tot inventarisatie van zijn oeuvre in de provincie Oost-Vlaanderen. Gent: Universiteit Gent.

³⁰⁴ Böröcz, Z., 2004. Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965: een contextueel en comparatief onderzoek. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

adequate, nieuwe, maatschappelijk relevante bestemming te kunnen ontwikkelen.³⁰⁹

die bij het industrieel proces betrokken waren.

van het industrieel erfgoed tot doel stelt, is het tot slot belangrijk dat de optie om dit erfgoed te

Zuidelijke Westhoek, leper: C07, pp. 16-20.

Portugal het artikel *Archeologia Industrial Portuguesa*. Os moinhos verschijnen.

nauwelijks of niet onderzocht. De toenemende druk op de ruimte en bijgevolg op de onroerende getuigenissen, die door de uitdeining van steden en gemeenten in veel gevallen in woongebieden kwamen te liggen, scherpt echter de nood aan permanent en systematisch onderzoek in belangrijke mate aan om alsnog tot een wetenschappelijk onderbouwde en samenhangende selectie van de industriële materiële cultuur te kunnen besluiten.

6.4 HET ONDERZOEK VAN HET INDUSTRIEEL ERFGOED, EEN STATUS QUAESTIONIS

De industriële archeologie bestrijkt een zeer uitgebreid erfgoedveld. Om de onderzoeksbalans Industrieel erfgoed meer dan een algemene status quaestionis van de studie van (de materiële relict(en) van) ons proto-industriële en industriële verleden te laten ophangen, werd met het veld geopteerd voor een sectorale aanpak van de nijverheid. Inspirerend was het grootschalige onderzoeksproject dat Nederland in de jaren 1990 met betrekking tot het industrieel erfgoed via het tijdelijke Projectbureau Industrieel Erfgoed opzette. Het industrieel erfgoed werd er in een veertigtal branches opgedeeld die, het arbitraire karakter van om het even welke categorisering ten spijt, de onderzoekers toelieten vrij eenduidige erfgoedevaluatie neer te zetten. Opdat de onderzoeksbalans Industrieel erfgoed zou uitgroeien tot een permanente aanzet voor verder industrieel erfgoedonderzoek dat op zijn beurt een coherent thematisch beschermings- en beheersbeleid mogelijk maakt, vertaalt de onderzoeksbalans zich in een verticale structuur met momenteel dertig branches. Naarmate de onderzoeksbalans Industrieel erfgoed zich verder ontwikkelt wordt deze branchestructuur vervolledigd.

6.4.1 Bakkerijen

Door Frank Becuwe (VIOE)

Sinds 1880 kent de bakkerij in Vlaanderen een snelle ontwikkeling. Van een grotendeels huishoudelijke taak evolueerde het broodbakken tot een industriële activiteit. Nochtans bleef de aandacht van de industriële archeologie voor deze zeer belangrijke voedingsnijverheid ondermaats. Op enkele bijdragen na, waaronder de M.I.A.T-uitgave 't Is voor de bakker. Industrialisatie van de brood- en banketbakkerij door A. Detremmerie & G. Deseyn, werd het industrieel erfgoed van de bakkerij nauwelijks onderzocht. Een thematische inventarisatie met betrekking tot het bakkerijpatrimonium in Vlaanderen ontbreekt evenzeer. Een erfgoedevaluatie van het nog resterende bakkerijpatrimonium op wetenschappelijke basis is momenteel niet mogelijk.³¹⁸ Enkel wat de historische huisbakkerij betreft, biedt de nabije toekomst perspectief. Een belangrijk inventariserend initiatief gaat momenteel uit van het M.O.T. in Grimbergen en betreft een – zoals de projectnaam 'Red de bakovens' aangeeft – een in kaart brengen van de bakovens en bakoventypes in Vlaanderen.³¹⁹

6.4.2 Borstelnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

³¹⁸ De vraag naar een status quaestionis met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de bakkerij in Vlaanderen werd gesteld aan het Bakkerijmuseum 'Walter Plaetinck' in Veurne. Volgens Denise Mersseman, museumverantwoordelijke, vormt dit industrieel erfgoed een nog quasi onontgonnen terrein.

³¹⁹ Mededeling van Johan David, conservator M.O.T. in Grimbergen.

6.4.5 Chemische nijverheid

6.4.6 Constructies voor infrastructuur en verkeer

Om deze lacune in te vullen is een vergelijkbaar onderzoeksproject zoals het project “Bruggen in Nederland 1800-1940” van de Nederlandse Bruggen Stichting, noodzakelijk.

Naar het gebruik en de betekenis van stoomkracht in Vlaanderen is al in zekere mate onderzoek verricht. Een standaardwerk voor de vroegste periode is zonder twijfel de uitgegeven doctoraatsverhandeling *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850* van A. Van Neck.³²⁷ Met de tentoonstelling en de bijhorende catalogus *Onder Stoom. Aspecten van de geschiedenis van de stoommachine*³²⁸ onderstreepten R. De Herdt en G. Deseyn van het M.I.A.T. de zeer belangrijke betekenis van Gent in de overschakeling van natuurlijke op mechanische kracht in Vlaanderen. Om echter een landelijk beeld te krijgen van het belang van stoomkracht in Vlaanderen is nog in belangrijke mate verder onderzoek vereist, in het bijzonder naar de betekenis en rol van stoomkracht in de diverse nijverheidssectoren evenals naar de stoommachine- en stoomketelbouwers in Vlaanderen. Met de VIOE-studie *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalterijen in Vlaanderen (1850-1950)*³²⁹ wordt dit hiaat alvast ingevuld voor wat het maalbedrijf betreft. Met betrekking tot het behoud van stoominstallaties, in het bijzonder stationaire stoomtoestellen, wordt verdienstelijk werk verricht door verenigingen zoals de Stoomstichting West-Vlaanderen vzw.

6.4.14 Grofkeramische nijverheid

contemporaine Franse vakliteratuur die ook bij ons invloedrijk was. Er is geen degelijk en gemakkelijk toegankelijk [overzicht van handelscatalogi](#) op dit gebied zoals dat in Duitsland wel opgebouwd wordt.³⁴⁰ Er is ook geen [landelijk gestructureerde vereniging](#) actief waar gericht studiewerk wordt verricht zoals onder meer in Nederland.

Voor de gedecoreerde tegel verwijzen we naar de branche van de fijnkeramische industrie.

6.4.15 Haveninfrastructuur

Door Frank Becuwe (VIOE)

Baanbrekend werk met betrekking tot de haven van Antwerpen werd verricht door Albert Himler. De andere Vlaamse havens werden in veel mindere mate of veel minder genuanceerd bestudeerd. Om van het maritieme Vlaanderen het rijk en divers gamma aan industrieel erfgoed in beeld te kunnen brengen, heeft de industriële archeologie nog een lange weg te gaan.

6.4.16 Hopnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Wat de hopnijverheid betreft, geeft een themagebonden museum aan een passende katalysator te zijn voor het aanzwengelen van de aandacht voor het regionaal erfgoed. Een lokale vereniging, De Keteniers, heeft in Poperinge en onmiddellijke omgeving systematisch gezocht naar materiële relictten van de hopnijverheid die er tot voor een paar decennia het landschap determineerden. Een gelijkaardig inventariserend onderzoek dringt zich evenwel nog op voor de rest van de Westhoek evenals voor de hopstreken Aalst en Asse-Ternat-Dilbeek. Vroeger onderzoek, deels gebaseerd op mondelinge bronnen, en vooral recent archivalisch onderzoek door Guido Vandermarliere zorgen inmiddels wel voor de nodige duiding bij dit industrieel erfgoed.

6.4.17 Houtverwerkende industrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

Net als voor de ferrometaalnijverheid valt ook voor de houtverwerkende industrie het gebrek aan industrieel-archeologisch onderzoek op. Het schaarse onderzoek betreft vooral gevalstudies en lokale ontwikkelingen. Sommige deelbranches of aspecten laten zich wel door vrij grondig onderzoek opmerken, zoals de Belgische parketindustrie (door I. Van Cauwenbergh), het Mechels Meubel (door ondermeer H. De Nijn en I. Van Cauwenbergh) of de kuiperij (door ondermeer E. Waelput). Diepgaand onderzoek naar het industrieel erfgoed van de houtverwerkende industrie in globo of van de respectieve subbranches, zoals de lucifernijverheid, de meubelindustrie, de houten machinebouw, enz. is echter geboden om voor het erfgoed van de houtverwerkende industrie typologisch tot verantwoorde behoudsopties te komen.

6.4.18 Ijsfabrieken

Door Frank Becuwe (VIOE)

³⁴⁰ Zie [Archiv Historische Dachziegel](#) met ook heel wat tegels in diverse catalogi.

6.4.19 Molens en maalderijen

Door Lieven Denwet (Levende Molens)³⁴¹

Door Frank Becuwe (VIOE)

Vanuit een nostalgische bewondering voor het gebruik van natuurkracht richtte het industrieel erfgoedonderzoek zich tot voor kort nauwelijks op de overschakeling naar mechanische kracht en de daaruit voortvloeiende verdere mechanisering van het maalbedrijf. De weinige gevalstudies met betrekking tot mechanische klein- en grootmaalderijen geven een meer algemene historische schets van de onderzochte site, maar brengen noch de technische uitrusting, noch het daaraan gelieerde productieproces ten volle in beeld. Een uitzondering hierop vormt het in 1997 verschenen themanummer Van graan tot bloem van de Stichting Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed (SIWE).³⁴²

Om dit hiaat in de ontwikkeling van het maalbedrijf in te vullen, onderzocht het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed de voorbije jaren de plaatsing van hulpmotoren bij wind- en watermolens, de ontwikkeling van mechanische hulpgemalen, het ontstaan van volwaardige mechanische maalderijen en van grootmaalderijen als gevolg van de industrialisering van het maalbedrijf. Tevens werden hierbij ook de toeleveringsbedrijven van zowel de mechanische energiebronnen als van de steeds meer gesofisticeerde maalderijmachines in beeld gebracht. In het kader van dit onderzoek verscheen intussen de gevalsstudie De Bloemmolens van Diksmuide. Het industrieel erfgoed van een grootmaalderij, die het productieproces in een industriële maalderij grondig uittekent.³⁴³ Het resultaat van de gehele studie verschijnt in 2009.³⁴⁴

³⁴¹ Lieven Denewet is molinoloog en redacteur van het molinologisch tijdschrift *Molenecho's*.

³⁴² P. Viaene, red., 1997. Van graan tot bloem - Beelden uit een industrieel verleden. Industrieel en wetenschappelijk Erfgoed. IWE - Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed. Tielt-Winge.

³⁴³ Becuwe, F., 2007. De Bloemmolens van Diksmuide (West-Vlaanderen). Het industrieel erfgoed van een grootmaalterij. *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 3, pp.289-331.

³⁴⁴ Becuwe, F., 2009. In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalterijen in Vlaanderen (ca. 1850 - ca. 1950), Brussel: VIOE.

Naast deze werkinventaris, die voortdurend aangevuld en aangepast wordt op basis van informatie uit eventueel onderzoek, verwerving van collectiestukken van de stokerij, enz., beschikt het museum over een documentatieafdeling met informatiemappen (met onder meer kopieën van archivalisch materiaal, krantenknipsels, studiemateriaal n.a.v. tentoonstellingen) betreffende meer dan honderd Belgische stokerijen. Een algemene bevraging van de (al dan niet voormalige) stokerijen over het bedrijfsarchief is nog niet gebeurd. Wel is het zo dat de bestaande stokerijen Vandamme in Balegem en Bruggeman in Gent over een rijk bedrijfsarchief beschikken, dat echter niet altijd even transparant geordend is. Ondanks deze aanzetten ervaart het Nationaal Jenevermuseum dat het ontbreken van een exhaustieve inventaris van de jeneverstokerijen die Vlaanderen ooit heeft gekend en waarvan de nog aanwezige onroerende en roerende industriële erfgoedwaarden zijn geregistreerd, een belangrijke lacune vormt voor verder en diepgaander onderzoek over het jenevererfgoed.

6.4.26 Tabaksverwerkende industrie

De tabaksnijverheid is in beperkte mate al het onderwerp geweest van lokale onderzoeksprojecten, waarvan de resultaten veelal in lokale of regionale heemkundige of historische tijdschriften werden gepubliceerd. Zo werd bijvoorbeeld in beperkte mate onderzoek verricht rond de sigarenindustrie in Geraardsbergen en in Arendonk, de tabaksverwerking in Nevele en in Hamont of de tabaksteelt in de Leiestreek en in het Wervikse. Systematisch onderzoek met betrekking tot de tabaksteelt, de tabaksverwerkende industrie en het tabakserfgoed vond echter nog niet plaats. Niettemin dringt de tijd, want de achteruitgang van de tabaksteelt en tabaksindustrie laat vermoeden dat binnen een paar jaar van de tabaksteelt in Vlaanderen nauwelijks nog enige bedrijvigheid overblijft. Deze dreigende teloorgang plaatst het tabaksindustriële erfgoed dan ook onder steeds grotere druk.³⁴⁹

6.4.27 Textiel

Door Brigitte De Meyer (MIAT)³⁵⁰ m.m.v. Frank Becuwe (VIOE)

Voor het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de katoennijverheid in Vlaanderen speelde het MIAT in Gent in de voorbije jaren een belangrijke trekkersrol. Voorafgaand aan de herinrichting van de textielafdeling verrichtte het museum in het bijzonder onderzoek naar de rol en betekenis van de Gentse katoenindustrie. Isabelle De Baets onderzocht in het bijzonder de technische aspecten van het katoenindustrieel erfgoed, terwijl René De Herdt het textielhistorische luik uitdiepte. Maria De Waele bracht vooral de sociaaleconomische omstandigheden met betrekking tot de textielindustrie (arbeidsomstandigheden, kinderarbeid ...) in de 19de en vroege 20ste eeuw in kaart. Behalve als

350 Brigitte De Meyer is als bibliothecaresse in het MIAT mede verantwoordelijke voor de lopende bibliografie inzake industriële archeologie en industrieel erfgoed die jaarlijks onder leiding van Patrick Viaene wordt uitgebracht.

wetenschappelijke onderbouw voor de museale herinrichting van de textielafdeling Katoenkabaal werden de onderzoeksresultaten nog niet volledig ontsloten.

Hozeer onder meer door het MIAT gewezen wordt op het onderzoeksbelang van deze sector ontbreekt tot op vandaag een inventaris van het onroerend erfgoed over de katoennijverheid in Vlaanderen, evenals een overzichtswerk van de textielindustrie in het algemeen en de katoennijverheid in het bijzonder. Diverse aspecten zoals de confectie en de distributie van (katoenen) stoffen, de ontwikkeling van de productiemethoden of de bouwkundige typologie van de katoenfabrieken gelieerd aan de productietechniek, zijn immers nog nauwelijks of niet aangesneden. Deze leemtes zijn deels te wijten aan een vrij groot gebrek aan technische kennis, in het bijzonder met betrekking tot de werking van de machines. Om inzake de zorg voor het katoenindustriële (wetenschappelijk) verantwoorde keuzes te kunnen maken, dringt een sectoraal onderzoek dat de gevalsstudies overstijgend de gehele branche en zijn industrieel erfgoed in beeld brengt zich op.

Vlas

Door Adriaan Linters (VVIA)

Vlas (of *Linum usitatissimum*) is één van de belangrijkste vezelplanten die al vanaf de steentijd in cultuur werden gebracht. Het adjectief ‘usitatissimum’ bij ‘*Linum*’ (vlas) betekent immers ‘op veel manieren bruikbaar’. Vlas is het industriegewas met de hoogst toegevoegde waarde, waar naast de vezel ook de zaden (lijnzaad) en alle ‘afval’ nuttige bestemmingen vonden. Vlas is onlosmakelijk verbonden met de cultuur van de Lage Landen tussen Artesië en Friesland, en met ‘cultuur’ als dusdanig. Niet alleen de textiele cultuur (linnen, kant, batist, damast), in de schilderkunst is er het bekende schilderij van Jean François Millet (1815-1875) ‘*La Broyeuse de Lin*’, in de muziek componeerde Debussy zijn *La Fille aux cheveux de lin*, Emile Verhaeren verheerlijkte le lin sacré in zijn poëzie en Stijn Streuvels beschreef het werken en leven van de vlasboeren in *De Vlaschaard* (1907), en bij feesten en kermissen zong het volk over ‘Tineke van Heule met heur vlasblonde haren’.

Kortom, de geschiedenis van de vlasvezelbereiding is een belangrijke brok sociale en economische geschiedenis van het platteland. Ze toont via een late vorm van proto-industrialisering de overgang van een agrarische naar een (veelal kleinschalige) industriële samenleving, en hoe die ingreep op traditionele verhoudingen en structuren. Toch heeft men lang geen aandacht gehad voor dit erfgoed, omdat het niet indrukwekkend is, omdat de materiële relictten in het platteland aan elk esthetisch gevoel leken te ontsnappen, omdat op veel plekken in minder dan één generatie dát verleden volledig verleden tijd en vergeten werd. Ondanks het feit dat er in alle vlasgebieden in Europa inmiddels her en der erfgoedprojecten en musea tot stand kwamen die de vlasvezelbereiding tot onderwerp hebben, blijkt het erfgoed van de vlasvezelbereiding nog maar in erg beperkte mate en veelal binnen een al te lokale context onderzocht. Nochtans reisden vlaszaad, vlas en de vlastechnologie door Europa lang vóór er van een Europese Unie of van Europese projecten sprake was. Een systematisch onderzoek dat grensoverschrijdend het erfgoedverhaal van de vlasnijverheid benadert, dringt zich dan ook op opdat sommige regio's hun toekomst zouden kunnen enten op hun historisch gegroeide identiteit.

Jute

Door Frank Becuwe (VIOE)

Rond de jutenijverheid in Vlaanderen werd nog maar zeer beperkte onderzoek verricht. Hoewel er in de 19de eeuw her en der in Vlaanderen juteweverijen werden opgericht, zoals in Roeselare, Lendelede, Temse, Aalst en Sint-Amandsberg, was vooral de streek van Zele wat het epicentrum van de juteverwerking. Met de tentoonstellingsuitgave Jute lichtte de Heem- en Oudheidkundige Kring

van Zele in 1974 een tipje van de sluier. Sindsdien werd nauwelijks nog onderzoek verricht. Om het industrieel erfgoed van deze textielbranche in kaart te kunnen brengen, dient het systematische onderzoek nog opgestart.

6.4.28 Visverwerkingsindustrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

Het belang van de Vlaamse visserij in het verleden uitte zich onder meer in de vele visrokerijen en -verwerkingsbedrijven die in het bijzonder tot de Tweede Wereldoorlog niet alleen aan de Vlaamse kust, maar ook in het binnenland gevestigd waren. Ongeacht het economische belang van deze voedingsnijverheid kreeg deze sector nauwelijks de aandacht vanuit het erfgoedonderzoeksveld. De teloorgang van deze bedrijvigheid leidde intussen echter tot de massale verdwijning van zowel ambachtelijke haring- en sprotrokerijen als industriële visverwerkende bedrijven. Om op basis van de nog schaarse onroerende relictten binnen ons collectief geheugen alsnog een samenhangend evolutief beeld van deze voedingsbranche te bewaren, is onderzoek rond dit industrieel erfgoed een dringende noodzaak.

6.4.29 Zeepziederijen

Door Frank Becuwe (VIOE)

Op enkele beperkte bijdragen na over zeepziederijen in en rond Brussel en Gent is industrieelarcheologisch onderzoek met betrekking tot zeepziederijen in Vlaanderen nagenoeg onbestaande.

6.4.30 Zuivel- en melkbedrijven

Door Frank Becuwe (VIOE) m.m.v. Eddie Niesten (CAG)

Zuivel- en melkbedrijven waren al meermaals het onderwerp van bijdragen in historische, heemkundige of andere tijdschriften. Het tijdschrift *Ons Heem* wijdde in 1993 een themanummer aan deze sector,³⁵¹ terwijl het Centrum voor Agrarische Geschiedenis in 2002 de geschiedenis van de zuivelsector in de voorbije twee eeuwen gedeeltelijk in beeld bracht. Systematisch onderzoek naar de spreiding van zuivel- en melkbedrijven en hun (nog bewaarde) industrieel-archeologisch erfgoedwaarden ontbreekt echter, waardoor een referentiekader in functie van de zorg voor het zuivel erfgoed alsnog onbestaande is.

6.4.31 Frisdrankennijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Vanaf het interbellum werden frisdranken, in het bijzonder bronwater en limonades, geleidelijk aan een geduchte concurrent van het bier. Diverse brouwerijen startten dan ook een spuitwater- en limonadeafdeling op om aan deze wijziging in het drankenverbruik tegemoet te komen. Op een in 1991 door het M.I.A.T. uitgegeven themanummer³⁵² na gewijd aan deze niet-alcoholische dranken, beperkt het onderzoek van de frisdrankennijverheid zich vandaag nog grotendeels tot enkele casuele

³⁵¹ Ons Heem, 47(4).

³⁵² De Herdt, R., 1991. Kernbestanddeel van het limonademuseum in het MIAT. Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur, 34(2), pp.35-39.

studies. Systematisch onderzoek naar de spreiding van bronwater- en limonadefabrieken in Vlaanderen en hun (nog bewaarde) industrieel-archeologische erfgoedwaarden dient echter nog verricht om de materiële erfgoedwaarden van deze sector te kunnen behouden en te beheren.

6.4.32 Fruitverwerkende nijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Zoals de hopteelt vooral streken rond Poperinge, Aalst en Asse/Ternat kenmerkt, zijn de fruitteelt en de fruitverwerkende nijverheid karakteristiek voor Haspengouw. Met de studie Limburgs-Haspengouw, een fruitstreek met traditie³⁵³ van Veerle Jacobs bracht de VZW Fruitstreekmuseum in 1997 het materiële en immateriële erfgoed van deze economische activiteit onder de aandacht. Verder onderzoek, onder meer naar de fruitasten, blijft echter wenselijk om ook de ontwikkelingsgeschiedenis van de fruitteelt en –verwerking, die aan de stroopfabriek in Borgloon voorafgaat, in een adequaat beschermingsbeleid te kunnen vatten.

6.4.33 Cichoreinijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

De Continentale Blokkade onder Napoleon belemmerde de aanvoer van koffie, waardoor als surrogaat cichorei op de markt werd gebracht. De teelt van de wortels kwam aanvankelijk maar langzaam op gang en concentreerde zich op zandleembodems. Naarmate de binnen- en buitenlandse vraag groter werd, werden de teelt en de verwerking gemechaniseerd met oogst- en snijmachines. Het drogen (eesten) in cichoreiasten, het branden en vermalen van de wortels vond plaats in kleine bedrijfjes. Omstreeks 1900 waren alleen al in de streek rond Kortrijk 150 cichoreifabriekjes die samen 1.100 mensen tewerkstelden. Met de toenemende welvaart in het begin van de 20ste eeuw koos de consument echter opnieuw voor echte koffie. Tijdens de Tweede Oorlog was de surrogaatkoffie opnieuw tijdelijk populair. Na de oorlog verdrong de koffie de cichorei definitief.

Onderzoek naar de ontwikkelingen die de cichoreinijverheid in de 19de en 20ste eeuw heeft gekend, is, op een licentiaatsverhandeling³⁵⁴ en enkele gevalsstudies³⁵⁵ na, echter nog nauwelijks verricht. Omtrent de evolutie die de cichoreiasten hebben doorgemaakt en hen al dan niet onderscheiden van hop-, tabaks- en fruitasten, is alsnog weinig bekend. Intussen verdwijnen de cichoreiasten en – fabriekjes systematisch uit het rurale landschap. De nood aan typologisch onderzoek, dat zich vertaalt in een thematisch beschermingsbeleid, is dan ook groot.

³⁵³ Jacobs, V., 1997. Limburgs-Haspengouw, een fruitstreek met traditie, Borgloon: Fruitstreekmuseum v.z.w.

³⁵⁴ Bollekes, D., 1989. De Belgische cichorei, 1770 tot heden. Gent: Universiteit Gent.

³⁵⁵ Reumont, C., 2009. Pacha en de ontwikkeling van de cichorei-ster. Deel 2: 1940-1992. *Hallensia*, 31(2), pp.33-35; Van der Linden, R., 1973. *Cikorei*. Gent: Koninklijke bond over Oost-Vlaamse volkskundigen.